

GELUKKIG VERZEKERD MET AEGON

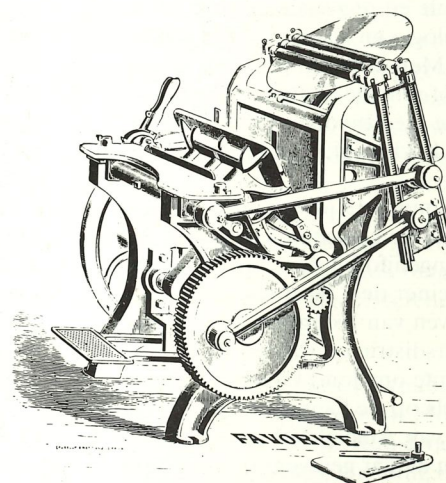
KOM, WE
MAKEN ER
EEN LEUKE
DAG VAN.

AEGON
verzekeringen

zo'n drukpers
vindt u nog bij ons,

als museumstuk...

Wij zijn erg
blij met dat
oude drukpersje.
't Doet ons
terugdenken
aan die tijden,
van vakmanschap.
Dat vakmanschap hebben we nog, want ook
vandaag-de-dag besteden we alle aandacht aan
het werk, dat onze opdrachtgevers ons toevertrouwen.
De persen zien er nu anders uit...
Ons kwaliteitsgevoel is gebleven.

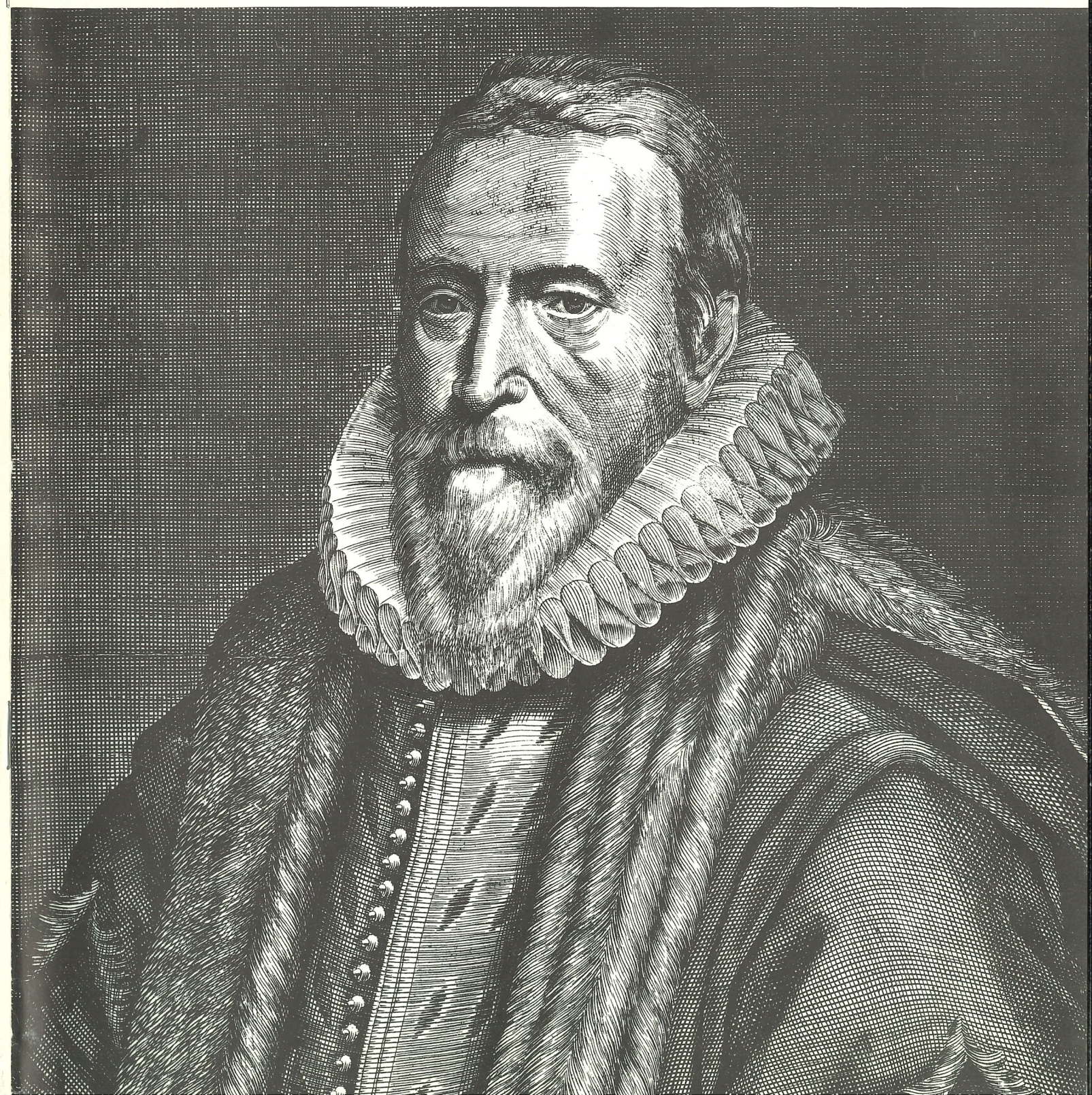
bv drukkerij g. j. van amerongen

amsterdamseweg 59 amersfoort
tel. 033-616349

*Tijdschrift voor verleden en heden
van Oost Utrecht.
Tevens officieel orgaan van
de Stichting Museum Flehite en
de Oudheidkundige Vereniging Flehite.
24e jaargang nr. 1/2, mei 1994*

Flehite

Kamerbeek

De Kamerbeek Groep

Gespecialiseerde bedrijven op het gebied van onroerende goederen, verzekeringen, sparen, beleggingen, financieringen en pensioenadviezen. Ons Amersfoorts advieshuis vindt u aan de Bergstraat 9-11. Vakmensen geven u daar, door harmonieus samenspel, een optimaal advies. Voor u een hele zorg minder. Kunt u met een gerust hart naar Flehite gaan. Misschien zien we elkaar nog...

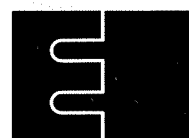

ElectroVanGeet

ontwerpt en installeert
electrotechnische projecten

42 jaar electro geniek

Electro Van Geet B.V.
Postbus 352
3800 AJ Amersfoort
tel. 033-559911

Cadeaus uit Flehite

Boeken

Van Gasthuisbed tot serviceflat	f19,95
Hoevelaken 1132-1982	f24,50
Amersfoort 1850-1930	f29,90
Randenbroek	f24,50

Prenten

Afdrukken van de originele etsplaten van Van Liender (1760) met Amersfoortse stadsgezichten	
Per stuk	f30,00
Ansichtposter	f 5,00

Diversen

Tinnen St. Jorislepel	f15,00
Stadszegel	f 6,00
Pelgrimsteken	f 8,95
Bordjes met stadsgezichten	f 6,00
Amersfoort brochures	f29,50

Flehite

Inhoud

Mondriaan als aansteker	3
<i>Ph. Maarschalkerweerd</i> Een drieluikje van Johan van Oldenbarnevelt?	4
<i>J.A. Brongers</i> Johannes Novesius	12
<i>B.G.J. Elias</i> Van Rootselaar versus Flehite	17
<i>W. Veltheer</i> Johann Hermann Francken	21
<i>M.W. Heijenga-Klomp</i> In memoriam J.D.H. van der Neut	23
<i>R.M. Kemperink</i> Huizinga tekent Amersfoort	24
Boekbesprekingen	26
Kroniek	31

Op het omslag:

Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619).
Gravure door Christijn van der Passe.

Redactie

drs. B. G. J. Elias, *hoofdredacteur*.
dr. J. A. Brongers, mevr. drs. J. de Cock-Buurman,
dr. J. Hovy, drs. R. M. Kemperink,
drs. P. C. B. Maarschalkerweerd,
mr. J. K. A. Meijer.

Redactieadres, abonnementen, advertenties
Museum Flehite, Breestraat 80,
3811 BL Amersfoort.
Telefoon: 033-619987

Abonnementen

Leden Oudheidk. Vereniging Flehite: gratis.
Abonnementen: f25,-;
instellingen: f35,- per jaar.
Gironr. 437683 t.n.v. administrateur
tijdschrift Flehite, Amersfoort.

Museum Flehite

Westingel 50, Amersfoort.
Telefoon: 033-619987.
Geopend 10-17 uur.
Zaterdag en zondag 14-17 uur.
Maandag gesloten.

Oudheidkundige Vereniging Flehite

Secretaris: mr. J. K. A. Meijer
Breestraat 68, 3811 BL Amersfoort
Lidmaatschap: f35,-

ISSN 0165-960X

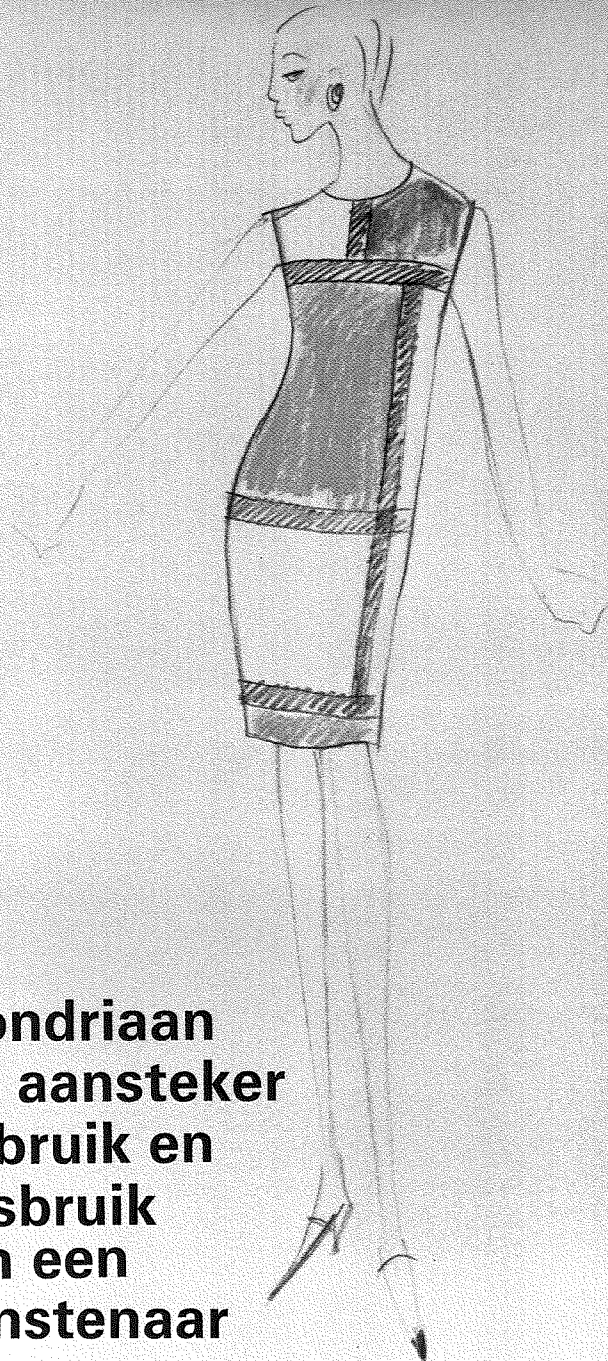
Mondriaan als aansteker Gebruik en misbruik van een kunstenaar

In het kader van het Mondriaanjaar organiseert Museum Flehite de tentoonstelling *Mondriaan als aansteker. Gebruik en misbruik van een kunstenaar*. Deze loopt van 2 juli tot en met 18 september 1994 en is gewijd aan de invloed van Mondriaan op het gebied van mode, gebruiksartikelen, meubels en reclame.

Op deze tentoonstelling zijn allerlei objecten bijeengebracht, van grootse mode- en meubelontwerpen tot een nietige aansteker. Eén van de hoogtepunten vormen de 'Mondriaanjaponnen' van Yves Saint Laurent uit de jaren zestig. Verder wordt een hele woning ingericht met meubels en gebruiksartikelen waarvan het ontwerp de invloed van Mondriaans werk toont. Tenslotte zijn advertenties te zien waarin Mondriaans werk wordt gebruikt als achtergrond of waarin er op een ludieke manier mee is omgesprongen.

De schilderijen van Mondriaan die in reclame en ontwerp worden weergegeven of waarop wordt gevarieerd dateren meestal uit zijn latere leven, van 1920 tot zijn dood in 1944. Het zijn overigens vaak geen rechtstreekse citaten van zijn werk; als er maar rechthoeken, vierkanten en primaire kleuren aan te pas komen wordt het verband met Mondriaan al snel gelegd.

Op de tentoonstelling wordt ook aandacht geschonken aan Mondriaans eigen ideeën omtrent vormgeving. Op grond daarvan vinden velen dat Mondriaans werk in de hedendaagse toegepaste kunst en kitsch vaak wordt *misbruikt*. De vele tentoongestelde voorbeelden prikkelen de bezoeker om hierop een eigen antwoord te geven.

Een drieluikje van Johan van Oldenbarnevelt?

Ph. Maarschalkerweerd

Inleiding¹

Een in 1992 door Museum Flehite aangeschaft drieluikje wekte direct onze interesse onder meer door een 28-regelige tekst, die verschijnt wanneer de zijpanelen van het drieluikje worden gesloten. In de slotalinea van deze tekst maakt de schrijver zich bekend als de 83-jarige Jan Botter, prior van de Sint Paulusabdij (te Utrecht). Verder deelt hij in die laatste alinea mee de tekst eigenhandig te hebben geschreven en hiermee gereed te zijn gekomen op 7 juni 1444. Zijn verhaal, dat hij in de ik-vorm schreef, komt op het volgende neer:

In 1443 heeft mijn nicht Margareta Botter, weduwe van Cop van Oldenbarnevelt, mij dit drieluik (dit bordeken) met een doosje met brieven en kleinodiën in bewaring gegeven nu mijn tante Jutte op 21 december in Amersfoort is overvallen door Schele Gijs met zijn lantaarndragers, hoornblazers en hun metgezellen. Op Sint Pietersavond ad vincula in februari daaraanvolgend is mijn nicht Margareta overleden met achterlating van haar nog minderjarige zoons Reinier en Aart en zij is bij haar vader Aart Botter van Snellenberch bijgezet in een graf in het noordelijke deel van de Sint Joriskerk.

Dit drieluikje, met daarop de afbeeldingen van mijn neef en nicht, heb ik met de overige in bewaringgegeven zaken vermaakt aan Margaretha's zoontjes. Tijdens het vastleggen hiervan op 7 mei 1444 ontving ik een brief uit Amersfoort met de mededeling dat mijn bijna 63-jarige tante Jutte ernstig ziek was. Ik ben onmiddellijk naar Amersfoort gegaan, maar kwam te laat; tante was toen ik aankwam al overleden en vijf dagen later is zij bij haar man en dochter begraven.

Dit toch wel trieste relaas doet hier en daar denken aan teksten, die nogal eens voorin familiebijbels worden aange-troffen en die bedoeld zijn om een getrouw beeld te geven van de identiteit van de opeenvolgende eigenaren of bezitters van de betreffende bijbel.

Naarmate er meer details bij worden vermeld komt dit in het algemeen de mate van getrouwheid ten goede. Prior Jan bespaart ons nauwelijks details: hij strooit kwistig met namen, data en leeftijden. Desondanks (of juist dankzij deze details) hebben wij toch het sterke vermoeden dat het hier om een tekst gaat, die niet zo getrouw is als hij wil doen geloven. Zowel de beschrijving van het voorgevallene, de aangeduide verwantschappelijke relaties als mede de genoemde data wekken op zijn minst enige twijfel ten aanzien van de 'echtheid' van de tekst. Een twijfel die nog wordt versterkt door het feit dat kunsthistorisch gezien een drieluikje uit het begin van de 15de eeuw hoogst uitzonderlijk zou zijn en de afgebeelde Madonna met kind heel duidelijk verwijst naar schilderstukken van met name

Memlinck, die eerst circa 1485 onstonden!

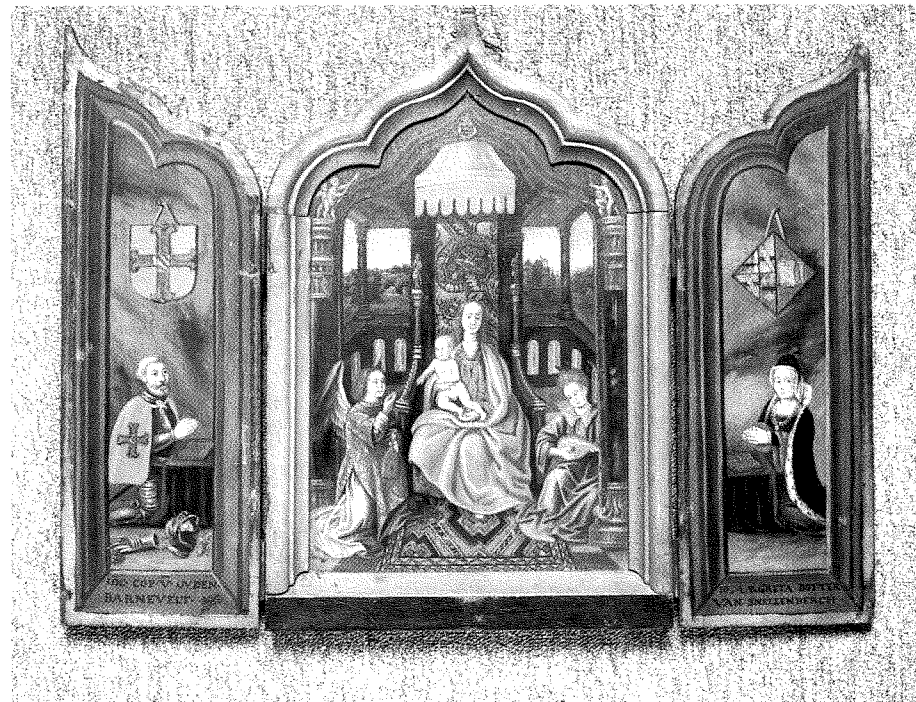
Het voorgevallene

Jan Botter deelt mee in het bezit te zijn gekomen van het drieluikje en enkele kleinodiën via zijn nicht Margaretha, die deze zaken kennelijk in veiligheid heeft willen brengen nadat tante Jutte was overvallen door een aantal Geldersen. Hij deelt vervolgens mee dat deze overval het werk was van 'Schele Gijs met die lanterendraegers en jachthoornblaesers met zijn gesellen' en wel 'omtrent Kersmisse 's avonds ten negen uuren den 21 december'. Nu is een overval in Amersfoort door Geldersen in de 15de eeuw zeker geen onmogelijkheid. In deze eeuw, waarin de strijd met Geldersen in de grensstad Amersfoort onder meer door de Hoekse en Kabeljauwse tegenstellingen hevig kon woeden, kwamen dit soort plunderingen vrij vaak voor. Van veel van deze overvallen, waarbij zeker ook het particuliere eigendom van burgers in het gedrang zal zijn gekomen, hebben wij vermeldingen. Echter niet uit de 40-er jaren van de 15de eeuw. Gezien de vrij

talrijke vermeldingen van overvallen op andere momenten alsmede het gegeven dat het hier toch om een vrij grote groep moet zijn gegaan, kan het ontbreken van een dergelijke vermelding slechts bevreemding wekken.

En dan is er de vermelding van ene Schele Gijs die we in de archivalische bronnen met betrekking tot Amersfoort in het midden van de 15de eeuw niet aantreffen. Toch komt deze tot de verbeelding sprekende naam niet helemaal uit het luchtledige vallen. Aan het einde van de 15de en in het begin van de 16de eeuw speelde Frederik van Egmond, heer van IJsselstein en Leerdam en bijgenaamd Schele Gijs, een niet onbelangrijke rol in het gecompliceerde krijgsgedrijf tussen Holland, Utrecht en Gelre. In 1470 komt hij voor het eerst in dit kader voor en hij zou tot aan zijn dood in 1521 een rol in de strijd spelen. Hij en zijn opvolgers kwamen onophoudelijk in conflict met de Utrechtse steden. Met name de jaren 1481-1484 vormen een belangrijke episode in deze strijd, die onderdeel uitmaakte van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. In 1484 kwamen de verhoudingen in een iets rustiger vaarwater nadat volgens de overlevering Frederik van Egmond als Hollands stadhouder in Utrecht op 22 januari 's nachts om 2.00 uur met 400 man Amersfoort was binnengevallen.

Frederik zelf speelde vervolgens een niet onbelangrijke rol in het beteugelen van de conflicten en trad meermaals op als vertegenwoordiger van de Hollandse graaf.² Ook als leenheer van een goed op Hoogland zal hij alhier geen onbekende zijn geweest.³ Het lijkt dan ook niet uitgesloten dat, in de tijd waarin het drieluikje werd vervaardigd, er nog altijd een zekere associatie bestond van Schele Gijs met Amersfoort en met overvallen en strijd, zonder dat men bekend was met de juiste plaats die deze krijgsman in de geschiedenis van het Utrechtse had ingenomen. Heeft de vervaardiger van de tekst op het drieluikje met deze vermelding een schijn van

Het geopende drieluikje met links Cop van Oldenbarnevelt en rechts Margaretha Botter van Snellenberch.

authenticiteit aan zijn produkt proberen te geven?

Dat als datering het vrij rekbare 'omtrent Kersmisse' wordt gevolgd door het zeer nauwkeurige 's avonds ten negen uuren den 21 december' wekt enige bevreemding. Nu is dateren geen sterke kant van onze schrijver. Het overlijden van zijn nicht Margaretha dateert hij 'in februario op Sinte Petersavent ad vincula'. Nu weet eenieder, die enigszins bekend is met de historische tijdrekening van de middeleeuwen, dat er op twee momenten in het kerkelijk jaar in het bisdom Utrecht sprake is van een belangrijke feestdag van Petrus waarnaar frekwent werd gedateerd: Petrus ad cathedram (Peter op de stoel) op 22 februari en Petrus ad vincula (Peter in de banden) op 1 augustus.⁴ 'Sinte Petersavent ad vincula' kan dan ook geen andere dag aanduiden dan 31 juli, terwijl de tekst ons wil doen geloven dat de door hem aangeduide dag in februari valt. Een onvergeeflijke fout voor een prior van de Sint Paulusabdij, die bovendien de pretentie heeft zijn verhaal een hoge mate van nauwkeurigheid te verschaffen door het opnemen van allerlei details.

Het hiervoor weergegeven eerste deel van Bidders tekst wordt door het woord

'nota' gescheiden van het tweede deel. Daarin vermeldt hij dat hij het hem ter hand gestelde drieluikje en de brieven en kleinodiën heeft vermaakt aan Margaretha's zoontjes en dat hij 'so ick in dit schrijven besich was' (dit slaat vermoedelijk terug op het vastleggen van bedoeld legaat en niet van de tekst op het drieluikje) het bericht krijgt van tante Jutte's fatale ziekte. Toeval of niet, hij vertrekt naar Amersfoort om ... te laat te komen.

Jan Botter en de Bidders

In de tekst op de achterzijde van het drieluikje wordt Jutte opgevoerd als Jans tante ('mij lieve moije', 'mij moeije'; vergelijk ons petemoei en petetante) en Margaretha, weduwe van Cop van Oldenbarnevelt en moeder van Reinier en Aart, als Jans nicht.⁵ Zelf is Jan in 1444 83 jaar oud, Jutte bijna 63 en Margaretha's oudste zoon 11. De precisering van de verschillende leeftijden doet onze wenkbrouwen omhoog gaan. Ervan uitgaande dat Margaretha de dochter is van Jutte - hetgeen door de bestaande genealogieën wordt bevestigd - is Jan een kind van één van Jutte's zwagers. En dat wil zeggen dat een 83-jarige man een bijna 62-jarige tante heeft, hetgeen niet voor de hand ligt. Eveneens geldt dit voor een 11-jarige neef (oomzegger) met een 83-jarige oom. Een en ander valt op zijn minst

aan te duiden als genealogisch gerommel.

De twee mij bekende genealogieën van het geslacht Botter van Snellenberch, geven een andere, meer waarschijnlijke, relatie tussen Jan en Jut. Zowel de genealogie Drakenborch (G-D)⁶ als de genealogie, die gebaseerd lijkt te zijn op Buchel (G-B),⁷ duiden Jan als een mogelijke broer van Jutte's echtgenoot Arent aan. Hier zijn Jan en Jutte dus generatiegenoten hetgeen beter overeenstemt met de door Jan genoemde leeftijden.

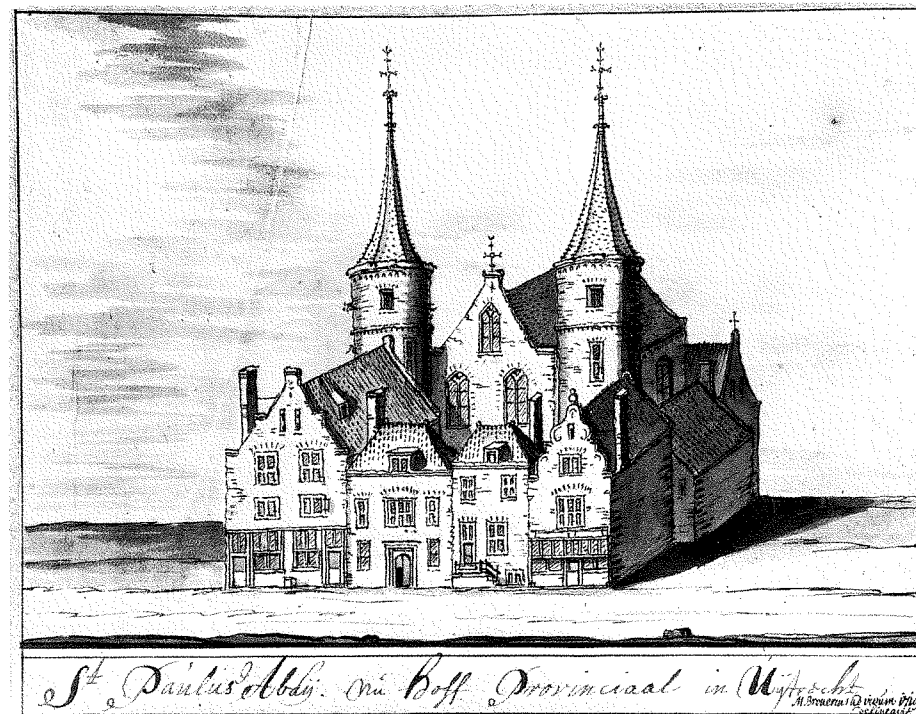
Beide genealogieën geven nog een belangrijk gegeven prijs. G-D vermeldt namelijk bij Jans naam 'prior van Sint Pauwels t'Utrecht 1475', terwijl G-B het heeft over 'prior van St. Pauwels t'Utrecht anno 1475, wanneer hi is geschildert aetatis 54'. Juist de toevoeging in G-B geeft de indruk dat deze vermelding is gebaseerd op een portret, dat op het moment waarop de genealogie werd opgesteld nog aanwezig was. De aanduiding van de leeftijd van een geportretteerde op het portret zelf en wel in de bewoording 'aetatis' gevolgd door een leeftijd ('op ... leeftijd') was gebruikelijk en vormt in het algemeen een betrouwbaar en daarmee dankbaar gegeven. Hier betekent het dat Jan Botter geboren zou zijn in 1421, terwijl hij volgens zijn eigen mededeling het levenslicht in 1361 of 1362 moet hebben aanschouwd. Hierbij merken wij op dat een verschil van zo'n 60 jaar niet weggewerkt kan worden als een afwijking ten gevolge van een geringe onnauwkeurigheid.

G-B bevat nog een element, dat hier ter sprake moet worden gebracht. De opsteller van deze genealogie meldt dat hij gebruik heeft gemaakt van een door jonkheer Hendrik Botter van Snellenberch in 1536 samengesteld 'familieboekje' (hetgeen overigens de betrouwbaarheid van de in deze genealogie weergegeven stamboom van de 15de-eeuwse Bidders ten goede komt).

In dit boekje, dat ongetwijfeld een boekje in handschrift zal zijn geweest, wordt een boedelscheiding vermeld, die op de dinsdag na de feestdag van Sint Paulus (29 januari) anno 1454 voor schepenen van Amersfoort werd voltrokken. Als comparanten c.q. begunstigers worden daar onder meer vermeld Hendrik Botter en zijn vrouw Co(r)stijn, Jan Botter en zijn vrouw Beatrix (vermoedelijk dus een ander dan onze prior Jan) en Arent Botter en zijn vrouw Jut. Een overlijden van Jutte in 1444 - zoals de tekst op het drieluikje ons wil doen geloven - is daarmee uitgesloten. Nu kent de serie Raadsdagelijkse boeken, waarin dit soort akten in minuut werden opgenomen en die hedentendage worden beheerd door de Gemeentelijke Archiefdienst Amersfoort, helaas een hiaat in de jaren 1440 tot 1463. Zodoende beschikken wij niet over deze formele bewijsplaats voor het nog in leven zijn van tante Jutte in 1454. Bij gebrek aan beter willen wij de vermelding in het familieboekje toch opvoeren als een bron van ernstige twijfel ten aanzien van het verhaal van de dood van tante Jutte in 1444.

Jan Botter en de Paulusabdij

Een aantal mysteries dat hiervoor werd aangekaart, zou eenvoudig ontsluitend kunnen worden indien wij beschikten over een naamlijst van priors van de Sint Paulusabdij met de daarbij horende jaartallen. Het onlangs door dr. C.A. van Kalveen geïnventariseerde archief van deze abdij bevat evenwel geen lijsten van deze aard. In tegenstelling tot de abten komen de priors in het algemeen niet met naam voor in het oorkondemateriaal en registraantekeningen van dergelijke aard zijn - voorzover deze al hebben bestaan - niet bewaard gebleven. Het is derhalve een gelukkig toeval te noemen dat wij juist van Jan Botter wél een contemporaine vermelding hebben als prior van de Sint Paulusabdij in Utrecht. Het betreft een schrijven waarbij prior Johannes Botter een Utrechtse leek, die tijdens zijn gevan-

De Paulusabdij te Utrecht zoals deze er volgens de tekenaar M. Brouerius ca. 1719 uitgezien zou hebben (Gemeentearchief Utrecht).

genschap is beroofd van zijn goederen en zich heeft verplicht tot bedevaarten naar Wilsnach en andere plaatsen, tijdens zijn reis in de bescherming van eenieder aanbeveelt. Helaas is het betreffende stuk ongedateerd. Het bevindt zich in de zogenaamde Rappelarius van de abdij waarin afschriften zijn opgenomen van teksten, die betrekking hebben op organisatie en beheer van de abdij in het algemeen.⁸ Voorzover deze afschriften zijn gedateerd stammen ze uit de jaren 1348-1447. Dit gegeven zou kunnen betekenen dat ook het stuk waarin Jan Botter figureert uit deze jaren stamt, hetgeen zou pleiten voor de getrouwheid van onderdelen van de tekst op het drieluikje. Zekerheid valt echter ook hieruit niet te putten aangezien het niet onmogelijk is dat de betreffende tekst als ongedateerd stuk op vrij willekeurige gronden aan de Rappelarius is toegevoegd.

Zoals gezegd beschikken wij niet over lijsten met namen en jaartallen van de priors van Sint Paulus. Wij weten slechts dat er in 1439 een prior is overleden en dat in 1442 een 'heer Mathijs' prior is.⁹

De enige optie die - als wij het verhaal van Jan Botter zelf voor waar aannemen - nu open blijft is dat Jan Botter of tussen 1439 en 1442 prior is geweest of dit in 1442 dan wel 1443 is geworden. Dit komt ons evenwel onwaarschijnlijk voor, zeker wanneer wij dan ook nog rekening zouden moeten houden met de door Jan opgegeven leeftijd van 83 jaar in 1444. Dan blijft er nog Jans vermelding over dat hij prior was 'ordine sancti Pauli ante reformationem' (vermoedelijk hier te vertalen met 'prior van de abdij van Sint Paulus vóór de hervorming'). Hier doet zich het probleem voor dat er in de 15de eeuw ten minste een viertal hervormingen in de Sint Paulusabdij zijn geweest, te weten een kort vóór 1409, een tweede in 1440, een derde in 1451 en een vierde in 1469.¹⁰ Enig houvast kan derhalve ook hier niet worden gevonden. Desalniettemin is de vierde hervorming, namelijk de aansluiting van de abdij bij de Unie van Bursfeld, naar onze mening in historisch perspectief aan te merken als de belangrijkste 15de-eeuwse hervorming van de abdij. Het is zelfs zo dat de eerste abt na de toetreding tot Bursfeld, Jacob van der

Steegh (1485-1494), in de officiële abtslijsten wordt vermeld als 'primus in reformatione'. Dit gegeven kan evenwel niet in stelling worden gebracht als argument tegen de echtheid van de tekst op het drieluikje aangezien van een prior, die zegt in 1444 zijn tekst te schrijven, niet kan worden verwacht dat hij zijn mededeling hieromtrent in het historische kader van zo'n kwart eeuw later plaats, aangezien hij nog geen weet had van een nog te verwezenlijken hervorming. Anderzijds is het natuurlijk niet logisch dat iemand zichzelf in functie aanduidt als die functie uitoefenende alvorens daarin wijziging optrad ('ante reformationem'). Of dit in het geval van de hoogbejaarde prior Jan waarschijnlijk is is echter nog maar de vraag.

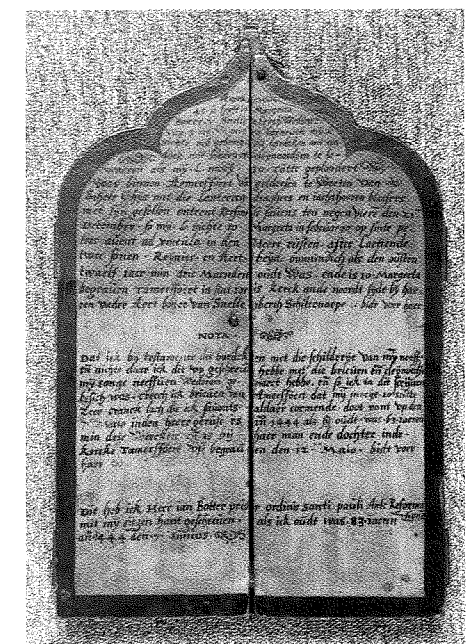
De tekst van het drieluikje een falsum?

Het moge duidelijk zijn dat wij er niet in slagen om de tekst van het drieluikje zonder meer te ontmaskeren als een falsum. Maar tevens moge het duidelijk zijn dat wij ernstige bedenkingen hebben tegen de getrouwheid van deze tekst, die voor wat betreft de beschrijving van een historisch voorval (de plundering in 1443) niet zeker en de weergave van een overlijden zeer onwaarschijnlijk is, voor wat betreft de weergave van verwantschap tussen enkele Botters van Snellenberch vermoedelijk onjuist en ten aanzien van een datering volstrekt foutief is. Gerede twijfels zijn derhalve volkomen op hun plaats. Wij willen daar volledigheidshalve nog aan toevoegen dat een 83-jarige man nauwelijks in staat geacht kan worden om op een ruwe, houten ondergrond een strak geschreven tekst te schilderen. Bij dit laatste argument moeten wij ons echter wel bewust zijn dat het hier zou kunnen gaan om een door iemand anders vervaardigd afschrift op misschien wel een kopie-exemplaar van het oorspronkelijke drieluikje, hoewel dit wat gezocht aandoet.

Wat het handschrift betreft moeten wij er op wijzen dat dit laat-middeleeuwse

kenmerken draagt, maar zeer geforceerd aandoet en ons zeker niet kan overtuigen. Het doet nog het meest denken aan een nabootsing van recentere datum (17de-eeuws?) waarbij met name de hoofdletters een probleem hebben gevormd. Hetzelfde geldt, zij het in mindere mate, de spelling.

Zoals bij elk vermoeden van valsheid in geschrifte wordt de zaak pas echt interessant wanneer de 'ontmaskering' zelf gevolgd wordt door beantwoording van de vraag naar het wie, waarom en wanneer. Om maar met dit laatste te beginnen. Op verzoek van de directeur van museum Flehite heeft het dendrochronologisch laboratorium van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodem Onderzoek te Amersfoort een onderzoek ingesteld naar de ouderdom van het hout van het drieluikje.¹¹ Hierbij kwam vast te staan dat het hout van beide zijluikjes afkomstig is van dezelfde boom. Datering van het ontstaan van

Het gesloten drieluikje met het relaas van prior Jan Botter.

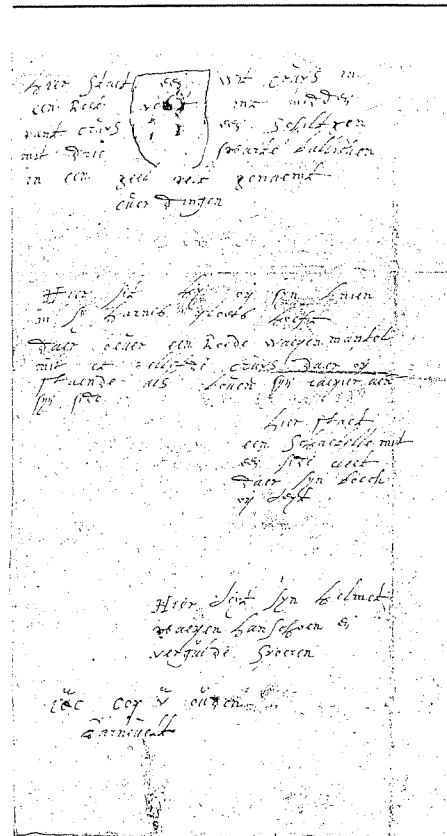
het drieluikje op grond van de periode waarin de betreffende boom werd geveld zou evenwel niet reëel zijn, daar de ouderdom van het hout van het middenpaneel aanzienlijk jonger is dan die van de zijpanelen. Uit het onderzoek bleek voorts dat de 'boom van het middenpaneel' niet geveld is vóór 1616-1630. Later dan genoemde jaren is wel mogelijk.

Eveneens in het kader van vaststelling van de ouderdom werd door de Stichting Restauratie Atelier Limburg een onderzoek ingesteld naar de pigmentsamenstelling van de verf en de opbouw van de verflagen.¹² In totaal werden acht kleine verfmonsters afkomstig van verschillende delen van het drieluikje onderzocht. De uitkomst heeft uitgezien dat de schilderijen vóór circa 1750 zijn ontstaan en dat alle onderzochte pigmenten tot het scala pigmenten behoren, die gebruikelijk zijn voor 17de-eeuwse schilderijen. Het voorkomen van smalt (een met cobaltoxyde blauw gekleurde verfstof op basis van fijn verbrijzeld glas) in het grijsblauwe deel van het wapen op het rechter paneeltje maakt datering in de 15de eeuw zeer onwaarschijnlijk. Ook dit onderzoek maakt een ontstaan van het drieluikje in de 17de eeuw waarschijnlijk.

Hiermee is iets gezegd over de datering van het drieluikje. Zoals hierna zal blijken moeten wij de antwoorden op de vragen naar het wie en waarom schuldig blijven. Het navolgende is dan ook niet meer dan een suggestie voor een mogelijke oplossingsrichting.

Een papieren drieluikje

In het op het Algemeen Rijksarchief in Den Haag beheerde archief van Johan van Oldenbarnevelt bevindt zich een exemplaar van de tekst op de rugzijde van ons drieluikje.¹³ Deze tekst is geschreven op een stuk papier dat de vorm heeft van een drieluikje en ook als zodanig kan worden dichtgeslagen. Op het deel van het papier dat het linker luikje vormt staat;

De beschrijving van de afbeelding van Cop van Oldenbarnevelt op het 'papieren drieluik' in het archief van Johan van Oldenbarnevelt.

Wanneer wij deze vrij gedetailleerde beschrijvingen vergelijken met ons drieluikje dan kan er geen misverstand over bestaan dat deze met elkaar corresponderen. De schriftelijke weergave van wapens, kleding, houding, sieraad en dergelijke komen overeen met de afbeeldingen van het drieluikje, zij het dat het onwaarschijnlijk is dat de beschrijver alle details zo zuiver zou hebben kunnen weergeven vanaf ons drieluikje. De schilderijen zijn namelijk zo weinig subtiel en scherp dat het nauwelijks mogelijk is om met zekerheid te stellen dat Margareta een ring met een robijn om de hals heeft hangen, dat zij een parelketting om heeft en dat zij over haar fluwelen tabbert een hermelijnen mantel draagt. Ook de opgave van de kleuren van het wapen boven Cop van Oldenbarnevelt correspondeert niet met de schildering, zij het dat een en ander in principe in latere tijd op vrij amateuristische wijze kan zijn 'bijgewerkt'.

De tekst in het archief van Johan van Oldenbarnevelt is niet gedateerd. Het handschrift doet evenwel authentiek 16de/17de eeuws aan. Het papier waarop hij is geschreven bevat een watermerk bestaande uit een huisje met daarboven het bovenstuk van een kromstaf. Hoewel dit watermerk niet op exact dezelfde wijze voorkomt in de literatuur, vertoont het zeer grote gelijkenis met

twee gedateerde watermerken uit het laatste kwart van de 16de eeuw.¹⁸ Op grond hiervan durven wij te stellen dat 'ons' papier moet dateren uit de periode 1580-1600. Uit onderzoek is bekend dat papier vanaf het moment van fabricage een 'doorlooptijd' kent van circa 30 jaar,¹⁹ zodat bedoelde tekst vermoedelijk geschreven is tussen 1580 en 1630. Dit gegeven in combinatie met de vindplaats van de tekst -zoals gezegd het persoonlijk archief van Johan van Oldenbarnevelt waarin het volgens de inventarisator vanouds berust- zijn de enige harde gegevens die ons op weg kunnen helpen om een mogelijke 'oplossing' voor de mystificatie te bieden.

Johan van Oldenbarnevelts genealogiseren

De Amersfoortse tak van de familie Van Oldenbarnevelt speelde in het 15de- en 16de-eeuwse Amersfoort een zekere rol in het plaatselijke bestuur. Ook de familienamen van degenen met wie de Van Oldenbarnevelts via huwelijk verwant raakten tonen aan dat wij hier te maken hebben met een regentenfamilie van plaatselijke betekenis. Johans vader speelde een wat opmerkelijke rol in de familietraditie. Hij stond in zijn tijd bekend als een wat domme man, die meermaals met justitie in aanraking kwam en zelfs wegens doodslag een proces aan zijn broek kreeg. Het is duidelijk dat de latere landsadvocaat niet zonder meer prat kon gaan op deze voorvader. En dat was spijtig voor een man, die zulke fanatieke pogingen heeft ondernomen om zijn afkomst op te vijzelen. Een drieluikje met daarop een voorvader die als jonker in wapenuitrusting en harnas wordt afgebeeld tesamen met diens echtgenote uit het voorname geslacht Botter van Snellenberch, getooid met luxueuze sieraden en dito kleding kon hij zeker wel gebruiken, zij het dat elk bewijs ontbrak (en ontbreekt) om de Hollandse raadspensio-naris te doen afstammen van het echtpaar Van Oldenbarnevelt-Botter van Snellenberg.

Het is bijna aandoenlijk de belangrijkste staatsman uit de begintijd van de Republiek te zien worstelen met zijn afkomst. De dagelijkse omgang met de -veelal adellijke- grootheden van zijn tijd moet deze zoon van een man die nog tijdens zijn leven werd gesierd met de bijnaam Gerritje Slecht (simpel Gerritje), en tevens echtgenoot van een vrouw wier buiten-echtelijke verwekking reeds toen object van roddel en spot vormde, zwaar hebben gefrustreerd. De conclusie van Van Oldenbarnevelts biograaf Den Tex in deze aangelegenheid is veelzeggend: 'Zelden is een Nederlandse staatsman uit een zo weinig belovend nest voortgekomen'.²⁰ De verzorger van de uitgave van de Van Oldenbarneveltpapieren, dr. Haak, verklaart uit deze nederige afkomst Van Oldenbarnevelts opvallende 'neiging tot genealogiseren'.²¹

In Johans 'genealogiseren' was een belangrijke plaats toebedeeld aan zijn moeder Deliana van Weede. De Van Weedes leidden hun afkomst af van de Van Stoutenburgs, die in de 16de eeuw werden gezien als nakomelingen van het geslacht Van Amersfoort, die zich bij de stadsrechtverlening van Amersfoort in 1259 hadden teruggetrokken op het goed Stoutenburg. Het moet in de ogen van Johan van Oldenbarnevelt een buitenkansje zijn geweest dat hij dit goed kon kopen om het aan zijn via zijn moeder aanbestorven overige Stichtse goederen toe te voegen.²² Een bewijs van moederskant van adel te zijn vermocht deze koop hem natuurlijk niet bieden.

Na de koop van Stoutenburg in december 1593 nam de raadspensio-naris de geschiedschrijver van de Staten van Holland en Zeeland Pieter Cornelis Bockenberg, die dit eervolle ambt aan Van Oldenbarnevelt te danken had, in de arm ten einde het bewijs op tafel te krijgen dat de Van Weedes één geslacht vormden met de Van Stoutenburgs. Bockenberg was evenwel een oprecht historicus en liet zijn opdrachtgever na enig

onderzoek weten dat hij een dergelijke verwantschap niet kon aantonen.

Het archief van Johan van Oldenbarnevelt bevat nog een ander stuk dat in dit kader onze aandacht verdient. Het betreft een uittreksel uit een beredeneerde genealogie van het geslacht Botter (Van Snellenberg) uit het einde van de 16de eeuw.²³ De uiteenzetting is kennelijk bedoeld om de verwantschap en de adellijke status van de geslachten Botter en Botterling aan te tonen. De opsteller van het stuk, dat in de ik-vorm is geschreven, kan zoals uit een logische interpretatie van de tekst blijkt niemand anders zijn geweest dan Hendrik Botter, achterkleinzoon van Arent Botter en Jutte van Emelaar. Zelf verklaart deze voor zijn onderzoek onder meer de archieven te hebben geraadpleegd van de kapittels van de Dom en Sint Marie en geeft hiermee aan het geheel een semi-wetenschappelijk tintje. Hij valt echter al snel door de mand wanneer hij stelt in de archieven te hebben aangetroffen dat ene Hugo Botter aan het begin van de 12de (!) eeuw woonachtig was in de Muurhuizen te Amersfoort, alwaar hij zo'n vier huizen bezat. Wel is hij zo eerlijk uitdrukkelijk te verklaren niet in staat te zijn aan te geven wie van zijn voorvaders nu precies van genoemde Hugo Botter afstamde 'overmits die zeer groote oudtheyt des tijts van ontrent vijff hondert jaeren, die nijet alleen brieven mer ijser ende staell consumeert ... Ende dat daeromme oeck die treffelijcxste van Hollandt ende van Sticht haer descentie ende afcompste directelijck van graedt tot graede ende in specie oeck nijet en zullen cunnen bewijzen'. Dit ter harte nemende gaat hij evenwel vervolgens zich in alle mogelijke bochten wringen om dan toch maar te 'bewijzen' dat de Botters-Botterlingen tot de aloude Stichtse adel behoorden. Eén van de brokstukken van dit 'bewijs' wordt aangetroffen in de vermelding van de ons inmiddels bekende prior Jan Botter 'van der oorde van Sinct Pouwels binnen Utrecht, in d'welcke oorde in

ouden tijden, te weten voor date van heur reformatie nijet dan eedelen ontfangen en mochten worden'.

Wij laten dit interessante relaas verder voor wat het is om nog slechts kort in te gaan op de vraag naar het waarom van de aanwezigheid van dit archiefstuk in het archief van Johan van Oldenbarnevelt. Het antwoord ligt voor de hand. Ook deze 'beredeneerde' biografie vermeldt het huwelijk van Jutte van Emelaar met Aart Botter onder vermelding van het feit dat Jutte een dochter had, die getrouwd was met Cop van Oldenbarnevelt. En daarmee zijn wij opnieuw bij af: wilde Johan van Oldenbarnevelt een hoge afkomst kunnen aantonen dan moest hij het met name hebben van Jutte van Emelaar en de Botter van Snellenberchs.

Slot

Wij hebben getracht aan te tonen dat de tekst op het drieluikje alle reden geeft om aan de authenticiteit ervan te twijfelen. Bij de uitwerking van de door deze stelling opgeworpen vragen naar het wie, wanneer en waarom hebben wij een vermoeden geuit, dat in de richting wijst van de late 16de eeuw en van de entourage van Johan van Oldenbarnevelt van wie bekend is dat hij juist in de 90-er jaren van die eeuw heeft geworsteld met het vraagstuk van zijn afkomst. Wij mogen er vanuit gaan dat de beschrijving van het drieluikje door Van Oldenbarnevelt is verworven samen met andere papieren betreffende al dan niet vermeende voorouders. Misschien heeft er een oorspronkelijk drieluik of drieluikje bestaan. Het bevond zich in ieder geval niet in de boedel van Johan van Oldenbarnevelt op het moment van zijn overlijden, voorzover dat valt op te maken uit de toen opgestelde inventarissen. Om de al dan niet gefingeerde beschrijving 'echter' te maken is het verhaal gedicht over de gebeurtenissen van 1443-1444. De kritische lezer van nu kan deze tekst als ongeloofwaardig ontmaskeren. Als men echter fanatiek op

hier staet een wit cruys in een roet velt, in 't midden van 't cruys een schiltgen uit drie swarte ballicken in een geel velt genaemt Everdingen¹⁴

Hier sit hy op syn knien in sij harnis, ploets hoeft, daer oever een roede waepenmantel mit et zellefde cruys daerop staende als boven, syn raepier aen syn side.

hier staet een schaebelle mit een side cleet daer syn boeck op leyt

hier leyt syn helmet waepen, hanschoen en vergulde spoeren

Joncker Cop van Ouden Barnevelt

Deze tekst geeft door de typografie niet alleen informatie over de afbeelding maar ook over de plaats van de verschillende elementen op het luikje ten opzichte van elkaar. Dit is eveneens het geval met de tekst op het rechter luikje;

Hier staet in een ruite¹⁶ Botter Snellenberch gecartileert daerbij het waepen van Emelaar

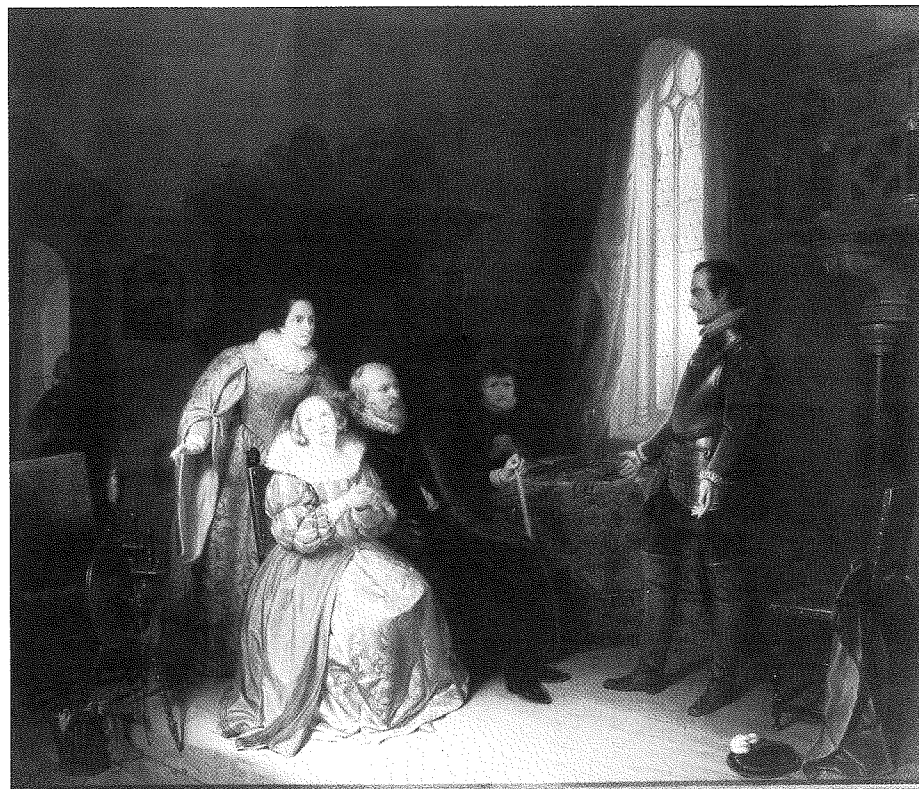
Hier sit se op haer knien hebbende een swart flueelen tabbert an mit gemusteerde erminen gevoert mit een peerlen ketten om den hals daer een bagge aen hangt daer een schoene roebijn in staet en een penly fluele rock¹⁷

Hier staet een schaebelle mit een side cleet voer haer daer haer boeck opleyt

zoek is naar bepaalde aanwijzingen zal men wellicht minder kritisch lezen en ook al te zeer in het oog lopende waarschijnlijkheden afdoen als fout bij het overschrijven.

Wanneer ontstond het drieluikje? Gezien de dendrochronologische datering van het middenstuk, die overigens met enige voorzichtigheid gehanteerd moet worden, en het onderzoek naar de verf en de verflagen zou het drieluikje misschien nog net tijdens het leven van Van Oldenbarnevelt gemaakt kunnen zijn. Maar door de commotie rond zijn conflict met de prins, zijn gevangename en terechtstelling is het stuk misschien nooit afgeleverd. Maar zou een gefortuneerd man als Van Oldenbarnevelt een zo onbeholpen schilder opdracht hebben gegeven tot het vervaardigen van dit drieluikje? Hij zal dat zeker niet zelf hebben gedaan. Dit soort opdrachten verliepen gewoonlijk via een 'tussenhandel', wellicht dezelfde die het document met de beschrijving leverde. En bovendien is het gevaarlijk om met onze kwaliteitsnormen via de ogen van een 17de-eeuwer te willen kijken. Voor hen telde in dit geval zeker in de eerste plaats het *historisch* belang.²⁴

Als wij ervan uitgaan dat het stuk in het archief Van Oldenbarnevelt het voorbeeld is voor het drieluikje moet er ook tijdens diens leven gebruik van gemaakt zijn want zijn archief werd na zijn dood in 1619 geconfisqueerd en zal daarna voor derden zeker voor langere tijd niet ter inzage geweest zijn. Heeft iemand het stuk dan in de 18de of 19de eeuw erin ontdekt en het drieluikje toen vervaardigd? De geraadpleegde deskundigen houden het allen op een authenticiteit 17de-eeuws stuk. En bovendien lijkt het voor de hand te liggen dat een 19de-eeuwse vervalsing aan museum Flehite aangeboden zou zijn, waarvan in de archieven van het museum echter geen enkel spoor is aangetroffen. Eerst een paar jaar geleden kreeg het museum het drieluikje voor 't eerst onder ogen. En dan de vraag naar wie de vervaardiger is geweest van de tekst op de ach-

Robert van Eijnden (1810-1890), *Oldenbarnevelt verneemt zijn doodvonnis*.

terzijde van het drieluikje. Deze tekst bevat dan wel een aantal onjuiste en een aantal minder waarschijnlijke gegevens, maar doet anderzijds toch ook weer vermoeden dat de schrijver ervan in zekere zin bekend moet zijn geweest met het Amersfoortse verleden. Een overval door Schele Gijs, de Amersfoortse afkomst van de Botters en een aantal voornamen die in de 15de eeuw in deze familie gangbaar waren komen overeen met de historische werkelijkheid. En hoewel sommige zaken in tijd te vroeg en andere weer te laat zijn gedateerd heeft alles wel in zekere zin met Amersfoort te maken. Het zou ons dan ook niet verwonderen wanneer de schrijver gezocht moet worden in Amersfoort zelf.

Ook al zijn er veel vragen rond het drieluikje opgelost, er blijven ook nog vele open. En wie de antwoorden weet mag het zeggen.

Noten

1. Naast degenen die hier in de noten worden genoemd is de schrijver speciale dank verschuldigd aan B.G.J. Elias, directeur van Museum Flehite te Amersfoort, en H.J.Ph.G. Kaajan, inventarisator van het archief van de familie Van Oldenbarnevelt, voor hun waardevolle aanwijzingen.
2. Gemeentelijke Archiefdienst Amersfoort, Verzameling charters nrs. 551-555, 557, 558, 566, 568, 569, 571, 576, 581, 582.
3. Als noot nr. 2 nr. 771. Het Amersfoortse Sint Aechtenklooster beleende hij het leengoed te IJsselstein, als voren nr. 706a.
4. H. Grotfend, *Taschenbuch de Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover 1991, 87-88.

5. Zie voor de genealogie Van Oldenbarnevelt o.m. J. den Tex, *Oldenbarnevelt*, V, Groningen 1972; W. de Vries, 'De afstamming der Van Oldenbarnevelts', in: *De Nederlandse Leeuw* 59 (1941), 264, 265; W. Wijnaents van Resandt, 'De afstamming van Johan van Oldenbarnevelt', in: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 22 (1968), 160-170. De in onze tekst genoemde (Ja)Cop van Oldenbarnevelt kan overigens niet zonder problemen in de bestaande genealogieën worden ingepast. Zie hierover het genoemde artikel van Wijnaents van Resandt.
6. Rijksarchief Utrecht, Familiearchief Des Tombe, nrs. 274, 401.
7. Centraal Bureau voor Genealogie in Den Haag, collectie Blois van Treslong Prins; A (ex collectie Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde). De opstellers van beide genealogieën hebben - gezien hun beschrijvingen - zelf ook nogal in hun maag gezeten met de inpassing van prior Jan.
8. Rijksarchief Utrecht, Archief van de abdij van Sint Paulus, nr. 376.
9. Vriendelijke mededeling van dr. C.A. van Kalveen te Amersfoort, die mij ook inlichtingen verschafte over hetgeen hierna met betrekking tot de 15de-eeuwse abdiyhervormingen wordt gezegd.
10. Zie voor de hervormingen in de 15de eeuw C. Damen O.S.B., 'Over de Sint-Paulusabdij van Utrecht', in: *Jaarboekje Oud Utrecht* 1957, 29-40; dezelfde, 'De dood in de Paulusabdij', in: *Jaarboek Oud Utrecht* 1981, 175-183; C.A. van Kalveen 'Les Bénédictins comme pseudo-goliards et autres anomalies à l'abbaye Saint-Paul d'Utrecht au XVe siècle', in: *Revue Historique* CCLXXXVI-1 (1991), 21-34.
11. Een exemplaar van het rapport betreffende dit onderzoek bevindt zich in de correspondentie van Museum Flehite.
12. Ook van dit onderzoek bevindt er zich in

de correspondentie van Museum Flehite een exemplaar van het uitgebrachte rapport. 13. Rijksarchief in Zuid-Holland, Archief van de familie Van Oldenbarnevelt (1449) 1510-1705, nr. 185.

14. E.J. Wolleswinkel, adj.-directeur van de Stichting Iconographisch Bureau in Den Haag, beschrijft dit wapen in een brief aan de directeur van Museum Flehite aldus: 'bij de man verwijst het hartschild (geschuinbalkt van goud en zwart) in het Oldenbarnevelt-wapen (in rood een zilver ankerkruis) naar de familie van zijn moeder, i.c. Van Everdingen'.

15. Dat wil zeggen een knielbankje.

16. Dat wil zeggen een gevierendeeld wapen in ruit-vorm door Wolleswinkel aldus omschreven: '1 en 4: Botter (in zilver een zwarte dwarsbalk, vergezeld van drie rode lelies), 2 en 3: Snellenberch (in goud een zwarte dwarsbalk, waar over heen een rood/wit geschalkerde schuinbalk of schuinkruis); (heraldisch) links Van Emelaer, haar moeders familie (in blauw drie gouden kolommen).

17. 'Hier zit ze op haar knieën gekleed in een zwarte, fluwelen mantel gevoerd met (gemus-teerd?) hermelijn, met een parelketting met daaraan een in een ring gevatte robijn om, en met een kostbaar fluwelen onderkleed aan'. Wolleswinkel geeft in zijn brief overigens aan dat het hier om een fantasiekostuum gaat dat niet overeenstemt met de kleding uit die tijd.

18. C.M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier*, III Amsterdam 1968, nrs. 1320, 1321.

19. T. Laurentius e.a., 'Het Amsterdams onderzoek naar Rembrandtpapier: radio-grafie van de watermerken in de etsen van Rembrandt', in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 40 (1992), nr. 4, 353-384.

20. J. den Tex, *Oldenbarnevelt*, I, Haarlem 1960, 45.

21. S.P. Haak (ed.), *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie*, I, 's-Gravenhage 1934, XXXII.

22. Zie voor het hierna volgende het in noot 17 genoemde werk, XXX-XXXII en de uitgegeven stukken waarnaar wordt verwezen.

23. Rijksarchief in Zuid-Holland, Archief van de familie Van Oldenbarnevelt (1449) 1510-1705, nr. 184.

24. Met dank aan drs. W.Th. Kloek, hoofd van de afdeling schilderijen van het Rijksmuseum te Amsterdam.

Levende geschiedenis

Gastelingen keren terug in opvallend project 4 juni t/m 2 oktober 1994

Op 4 juni 1994 komt in de voormalige Mannenzaal van het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis in Amersfoort het jaar 1907 weer tot leven. In het project Levende Geschiedenis kruipen rolspelers 'in de huid' van oorspronkelijke gasthuisbewoners uit 1907. Op 22 september 1908 werd in Amersfoort een nieuw gebouw voor het Gecombineerd St. Pieters- en Bloklandsgasthuis in gebruik genomen. Gelijktijdig sloot men de deuren van het voormalige gasthuiscomplex aan de Westsingel dat eeuwen lang onderkomen had geboden aan armen en ouderen. Het grootste gedeelte van het oude gebouw kwam onder de sloop-hamer, maar op advies van rijksbouwmeester dr. P.J.H. Cuijpers werden de Mannenzaal en kapel gespaard. De zaal werd gerestaureerd in 1912 en 1986 en is uniek in Nederland. De bedsteden werd in hun oude glorie hersteld en de houten kisten voor persoonlijke bezittingen staan weer op hun plaats. In 1993 is Museum Flehite begonnen met de toepassing van Levende Geschiedenis in deze mannenzaal, en niet zonder reden wordt het in 1994 gecontinueerd. Levende Geschiedenis bleek een enorm succes in Amersfoort. De bezoekersaantallen van het museum stegen het afgelopen jaar beduidend. Nog belangrijker is dat de bezoekers via een publieksonderzoek lieten weten zeer enthousiast te zijn over deze overdrachtsmethode en de invulling die Museum Flehite hier aan geeft.

Wat kan een bezoeker in de Mannenzaal verwachten? Er zijn zowel drie mannelijke gastelingen, als een binnenvader en binnenmoeder van het gasthuis te zien. Wie een gesprek met deze mensen aanknoopt zal spoedig beseffen een spiegel van een andere tijd voorgehouden te krijgen. Een belangrijk gedeelte van hun leven speelde zich af in de 19de eeuw. Een groot aantal ontwikkelingen in Nederland en specifiek in Amersfoort uit die tijd was van invloed op dat leven. Gezeten naast hun bedstede doen zij hierover desgevraagd uitgebreid verslag. Een reis terug in de tijd, even terug naar het jaar 1907 waar de bewoners van het gasthuis geen weet hebben van wat er in 1908 gaat gebeuren. Terug naar een vrij unieke situatie in 1907 omdat de bewoners van het gasthuis, in deze eeuw, leefden in een vrij middeleeuwse omgeving. Door middel van de overdrachtsmethode Levende Geschiedenis laat Museum Flehite op een geheel vernieuwende manier kennis maken met het verleden. Niet alleen de materiële cultuur maar ook de immateriële cultuur van zo'n 100 jaar geleden komt op deze wijze aan bod. Een bezoeker schreef afgelopen jaar in het gastenboek: "Een onvergetelijke presentatie door kundige 'acteur': je waant je echt in het verleden met al z'n voor- en nadelen".

Johannes Novesius (1485-1565)

Een boekje open over een rector van de Amersfoortse Latijnse School

J.A. Brongers en C.A. van Veen-Noordegraaf

In 1555 deed Karel V afstand van zijn rechten in de Nederlanden ten gunste van zijn, in geloofszaken wat strengere, zoon Filips II. Karel V had in 1528 het wereldlijk gezag van de bisschop van Utrecht overgenomen. Er werden toen al bepalingen uitgevaardigd tegen het drukken, kopen, verkopen en in voorraad hebben van lutherse boeken. Zo vinden we in het Amersfoortse *Raadsdagelijks Boek* dat in 1559 'de twee boeckvercoopers wynckelen' op de aanwezigheid van verboden boeken werden onderzocht. De verkoper aan de Hof zou zijn inventarislijst in de middag inleveren, de ander had hem al klaar. Er was in Amersfoort nog niet eerder van een dergelijk onderzoek sprake geweest, misschien waren beide winkels nog maar pas geopend. We lezen over de twee boekhandelaren: de ene heeft zijn winkel op de Hof en de andere aan de Plaats (de toenmalige Vismarkt), waar thans weer op de brede brug over Korte Gracht, de Vishal met de stenen visbanken staat.

In 1550 kreeg de Latijnse School, na een interregnum, een nieuwe rector. De vorige, Johannes Oridryus (van Berg-eik), was vijf jaar rector geweest toen hij wegens 'lutherij' in 1547 veroordeeld en ontslagen werd. Henricus Geldorp, rector te Sneek, werd aangezocht, maar hij vond het salaris te laag. En zo werd in 1550 Novesius tot rector benoemd; hij bleef dat tot 1555. In 1565 overleed Novesius in Amersfoort. Tot voor kort wisten wij weinig van Novesius maar daar is nu verandering in gekomen.

Het eerste in Amersfoort uitgegeven boek Direct na Novesius' dood redigeerde zijn opvolger, Nicolaas Edanus, een herdenkingsboekje. Hierin werden ook korte teksten van de, overigens niet zo bekende, auteurs Jacobus Hezius,¹ Antonius Leo² en Albertus Himarraeus³ opgenomen. Verreweg het grootste deel van het in het latijn geschreven boekje bestaat uit een door Edanus geschreven biografie van Novesius. De tekst werd op woensdag 1 augustus 1565 door de

S O M N I
V M N I C O L A I E D A N I
M A G I S T R I I O A N N I S C R O M M I N O
uesij præcipuos labores continens, & eidem III

Idus Iulij anno salutis reparate M. D.

LXV. demortuo Episcopo uice cu
sum.

Accesserunt præterea quædam in laudem Nouesij
eiusdem fere argumenti elegiæ.

Amersfortiæ prostant apud Iacobum Buysium
& Adrianum Iohannis bibliopolas iuratos.

Titelpagina van de oorspronkelijke uitgave van *De droom van Nicolaas Edanus*.

auteur en 'redakteur' voltooid. De beëdigde Amersfoortse boekhandelaren Jacob Buys en Adriaan Jansz gaven het uit.

Er is maar één exemplaar van het boekje bekend en dat bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek van Leiden. Naar oud gebruik is het met een aantal andere dunne boekjes in één bandje gebonden. Recente, intensieve ontsluitings-projecten⁴ brachten het boekje in ons blikveld tijdens een onderzoek over Amersfoortse drukkers en uitgevers. Het is een bijzonder boekje want het bleek, voor zover bekend, het oudste in Amersfoort uitgegeven boek te zijn. Het leek een nadere studie waard. De boekhandelaren zullen wel getracht hebben om in iedere plaats waar Novesius als rector werkzaam is geweest een boekje te slijten. Er zijn namelijk aanwijzingen dat er rond 1890 in de omgeving van Leeuwarden nog een exemplaar aanwezig was.

Op grond van het drukkersmerk op de titelpagina - een boom op een grondje met twee boeken als vruchten hangend uit een volle bladerkroon; terwijl tegen de stam twee gekruiste ankers zijn geplaatst - en een in het boek gebruikt vignet blijkt het geschrift in Düsseldorf te zijn gedrukt bij de daar tussen 1558 en 1566 werkzame Albert Buys(s).⁵ Het lijkt wonderlijk: een drukker van een in Amersfoort uitgegeven boekje in het huidige Duitsland. Echter naast de, in het volgende te bespreken, familiebetrekking tussen Jacob en Albert Buys is de rector van de Amersfoortse Latijnse School, die in dit boekje herdacht wordt, geboren in het vlak bij Düsseldorf liggende Neuss, in het latijn Novesium. Slechts de Rijn scheidt deze twee plaatsen. Vanuit de Nederlanden liggen ze nog vóór Keulen aan de rivier en zij zijn betrekkelijk gemakkelijk bereikbaar.

Opnieuw uitgegeven

Onlangs is het boekje, voorzien van historisch en boekkundig commentaar, in een beperkte oplage opnieuw uitgegeven.⁶ De resultaten van het vertalen

Leraar en leerling in een bibliotheek. Illustratie uit Gregor Reisch, *Margarita philosophica*, Straatsburg 1512.

en het onderzoek van de tekst, met name die van Edanus, vormen de basis van deze bijdrage.

De in die tijd gebruikelijk wijdlopijge titel van het boekje luidt vertaald: *De droom van Nicolaas Edanus, de voornaamste werkzaamheden van zijn leermeester Ioannes Crommius Novesius bevattend en voor deze, overleden op 13 juli in het jaar van het herwonnen heil 1565, gedrukt bij wijze van lijkzang. Daar zijn nog aan toegevoegd enige klaagliederen ter ere van Novesius van ongeveer dezelfde strekking. Te Amersfoort te koop bij Jacobus Buys en Adrianus Jansz, beëdigde boekverkopers.*⁷

Het boekje is dus uitgegeven bij de boekhandelaren Buys en Jansz. Het is zeer waarschijnlijk dat zij de, al genoemde, twee gevisiteerde boekhandelaren zijn. Met de naam 'Jansz' van Adriaan valt, zonder diepgaand onderzoek, niet veel aan te vangen: zo'n algemeen voorkomende naam roept geen associatie op en is (nog) niet in een bepaald huis te lokaliseren. Met de familienaam 'Buys' ligt dat, zeker in Amersfoort, anders. Men denkt onmiddellijk aan de in Amersfoort geboren mr Paulus Buys (1531-1594), die tussen 1572 en 1584 landsadvocaat der Staten van Holland en West-Friesland was. Jacob en Albert Buys blijken inderdaad nader te traceren. Zij zijn de zonen van

Anthonis Buys en Aeltge (Alijdt); dit echtpaar had nog drie andere kinderen: Ghijsbert, Wendelmoet en Alijdt. Uit transport-acten van 1575 blijkt dat deze familie Buys een pand aan de Plaats (de Vismarkt; thans Korte Gracht) achter het hoekpand 'De Engel' aan de Langestraat bezat. In 1583 is Jacob Buys nog steeds eigenaar van het pand aan de Plaats; in 1582 en 1587, dus na de Alteratie, is hij lid van de Raad van de stad. Jacobs leven is zo van 1559 (de visitatie) tot 1587 vastgelegd. Mogelijk is hij ca 1540 geboren en begon hij als ongeveer 20-jarige zijn boekhandel.⁸ Een vluchtige verdere genealogische verkenning is onverbiddelijk: een relatie tussen de Amersfoortse boekhandelaar en de Düsseldorfse boekdrukker enerzijds en de landsadvocaat anderzijds onttrekt zich nog aan onze waarneming.⁹ Jacob Buys blijkt zijn boekhandel dus aan de Plaats bij de hoek met de Langestraat te hebben; de winkel van Adriaan Jansz is dan op de Hof, maar nog niet nader te lokaliseren. Jacobs broer, Albert, drukte het boek in Düsseldorf.

De hoofdauteur en redakteur.

Op 26 september 1555 wordt Nicolaas Edanus voor de tijd van zes jaar benoemd tot rector; hij is twee ter-

Twee geleerden in een bibliotheek. Illustratie uit Johann Sambucus, *Emblemata*, Antwerpen 1566.

mijnen in Amersfoort gebleven. Hij zat aan bij het welkomstmaal dat zijn opvolger in 1567 werd aangeboden en in 1569 woonde hij, ondanks het feit dat hij rector in Harderwijk was geworden, nog in de stad.¹⁰ Uit het titelblad van *De droom* blijkt dat het jongetje Nicolaas eens een leerling van Novesius was. Dat kan omstreeks 1507 zijn geweest; Edanus zou dan rond 1497 in het naburige Ede geboren zijn. Edanus was waarschijnlijk ca 12 jaar jonger dan Novesius.

Het 'dromen' van auteurs, in dit geval van Edanus, is een aan de klassieke oudheid ontleend literair middel om de tot onderwerp gekozen persoon, hier Novesius, sprekend (in een droom) in te voeren.

De gebiografeerde

Van rector Novesius was, tot de vondst van *De droom van Nicolaas Edanus*, bijna niets bekend. We vinden wat in het gezaghebbende gedenboek van het Amersfoorts gymnasium.¹¹ Er blijkt, na lezing van *De droom*, ook per stad, waar Novesius verbleef, losse en vaak incomplete archivalische informatie over hem bekend te zijn; *De droom* brengt daar chronologisch verband in en vult onze kennis aan.

We krijgen een kijkje op een intellectueel netwerk uit de eerste helft van de 16de eeuw waarvan Novesius en de hem welgezinden deel uit maakten. Ook ervaren we de sociale omstandigheden waaronder de leraar (rector) in die tijd leefde. Zijn werk is, in de visie van Jacob Hezius, een soort slavenarbeid, waarbij de vadsige leerlingen soms met de roede tot liefde voor de klassieke wereld gebracht moesten worden. Het was in die tijd gewoonte dat de betrokkene relatief kort op een standplaats bleef, een vaste betrekking was er niet bij. Wat in Novesius' leven een soort job-hopping schijnt, was het kenmerk van de normale rector-carrière. Structurele voorzieningen voor de oude dag waren er niet; de oud-geworden rector was geheel afhankelijk van goedertieren-

heid van sommige welgestelde oud-leerlingen of bekenden. Deze voorzieningen konden slechts verworven worden door verbaal uitgedrukte aanhankelijkheidsbetuigingen, die naar vleierij zwemen. *De droom* is, hoewel Amersfoort soms zeer centraal staat, tevens een bijdrage tot de vroege geschiedenis van de Latijnse School in Nederland. In de meeste geschiedenissen van de verschillende lokale Latijnse Scholen komt wel een, liefst zeer vroeg, jaartal van eerste vermelding voor, doch een geregelde historie vangt meestal pas aan rond 1560. De hier en daar gevonden oudere historische brokstukken behoren vaak in feite tot de mythologie van de betrokken school. Specifiek voor de Amersfoortse Latijnse School levert *De droom* als nieuw gegeven dat de ingebruikname van het schoolgebouw op de hoek van de Appel- en Groenmarkt (het latere Waag-gebouw) omstreeks 1525 onder rector Ocher Jansz plaats vond. In deze biografie leren we een kleine, gewone, humanist kennen; we volgen hem van zijn tijd als leerling tot de ouder geworden rector. Hij is niet 'belangrijk'; hij komt in geen enkel voor de hand liggend handboek of naslagwerk voor. Deze mensen zijn echter wel degenen die het gedachtengoed van de humanistische reuzen hielpen verspreiden en toegankelijk maken voor de op andere wijze in de maatschappij actief zijnde burgers, die in hun jeugd de Latijnse School bezochten.

Het leven van Novesius

Novesius wordt als Johannes Krumm in 1485 in de bij Düsseldorf aan de Rijn liggende vestingstad Neuss geboren. In zijn latere leven levert hem dit twee gelatiniseerde namen op: Crommius en Novesius, waarvan hij de laatste het meest gebruikt. Hij verloor vroeg zijn beide ouders. In zijn geboortestad kreeg hij elementair onderwijs en leerde hij lezen, schrijven en rekenen. Op tienjarige leeftijd gaat hij voor verdere vorming naar Deventer. Hij leert er het schrijven en spreken van Latijn en hij

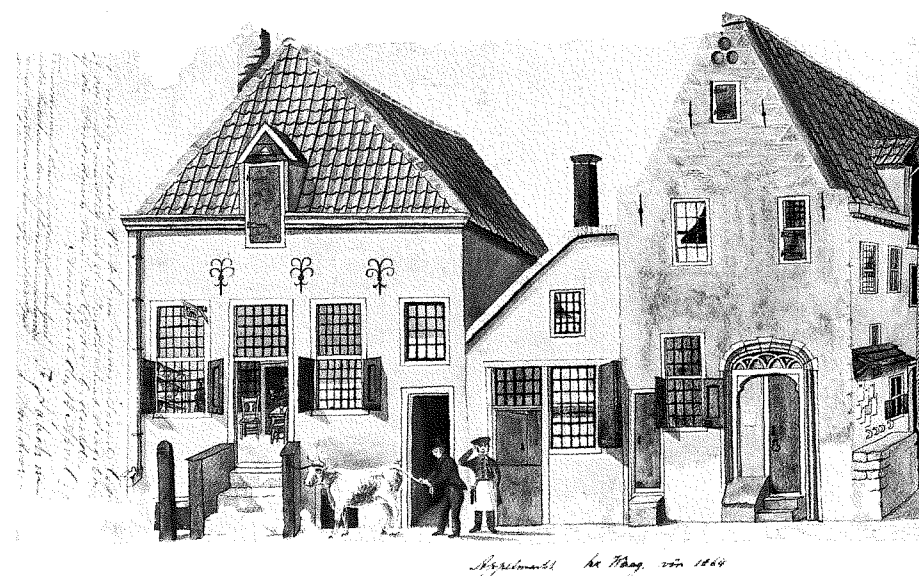
bekwaamt zich hier in het openbaar spreken en de discussie, kortom hij volgt hier de triviale opleiding (grammatica, retorica en dialectica) van de Latijnse School. De Deventer school was ontstaan uit de beroemde 13de-eeuwse kapittelschool, waar Geert Groote en Thomas à Kempis onderwijs hadden genoten. De stad had uitgebreide handels- en transportcontacten tot Bazel; vanuit Neuss was Deventer via de Rijn en IJssel gemakkelijk te bereiken. Sinds 1474 stond deze school onder leiding van de vermaarde humanist Alexander Hegius (1433-1498). Hegius moderniseerde de middeleeuwse lesmethode om Latijn te leren waardoor de Deventer school een grote faam had gekregen. Erasmus was er een paar jaar - tot 1484 - leerling en tussen ca 1493 en de dood van Hegius verbleef de als Alkmaars rector bekende Joannes Murmellius (1480-1517) er. Het overlijden van Hegius in december 1498 was mogelijk eveneens voor Novesius aanleiding om uit Deventer te vertrekken. Novesius gaat in 1499, hij is dan 14 jaar, naar Amersfoort. Er was een relatie tussen Amersfoort en Deventer; ook de Amersfoortse rectoren Petrus Montanus en Gerardus Lystrius waren eens leerling van Hegius geweest. Uiteindelijk geeft Novesius zelf les als hulpdocent. Omstreeks 1503 gaat hij naar Leuven waar sinds 1425 een universiteit was gevestigd. In Leuven rondt hij, geheel of gedeeltelijk op de universiteit, vermoedelijk het quadrivium (arithmetica, geometria, musica en astronomia) af, zodat hij ten slotte de zeven vrije kunsten (de artes liberales) beheerst. Zijn verblijf te Leuven is kort, maar hij mag nu officieel lesgeven. Mogelijk heeft hij zich hier ook Grieks en Hebreeuws eigen gemaakt. In 1505 keert hij terug naar Amersfoort; Petrus Montanus is hier dan nog rector. Hij huwt met Elisabeth en er worden in Amersfoort drie kinderen geboren: Clemens en Thomas; beide worden theoloog, respectievelijk bij de Hollanders en de Friezen. De derde zoon, Willem, koos een vanuit

humanistische optiek wat nederiger vak en werd chirurgijn. In deze periode kan Edanus één van zijn leerlingen geweest zijn. Vervolgens zoekt hij, vanwege zijn groeiende verantwoordelijkheid jegens zijn gezin, een financieel aantrekkelijker positie. Mogelijk werd hij nog te jong bevonden om in Amersfoort, na het vertrek of dood van Montanus, de leiding van de Latijnse School op zich te nemen. Hij wordt nu rector in Culemborg, waar hij de Latijnse School weer op de been brengt. Helaas sterft daar zijn vrouw. Hij verlaat Culemborg tussen 1516 en 1522.

Tussen deze jaren, 1516 en 1522, vangt zijn rectoraat te Utrecht aan. Zijn tweede vrouw, zelf Utrechtse en die helaas, volgens Hezius, een Xanthippe blijkt te zijn had hem er toe verleid naar deze stad te gaan. In 1528, Novesius is dan 43 jaar, wordt Utrecht door Karel V belegerd en ingenomen. Het wereldlijk gezag van de bisschop komt, zoals gezegd, tot een einde. Hij is dan ook net aan het einde van een gebruikelijke rec-

toraats-termijn. Om de onrust te ontgaan verlaat hij met zijn drie kinderen en vrouw Utrecht om in het, wat uit het centrum der woelingen gelegen, Friese Sneek als rector zijn geluk te beproeven. Vervolgens wordt Novesius rector te Leeuwarden; de in 1890 bij het jubileum van dit gymnasium schrijvende rector I.C.G. Boot gebruikt als bron voor deze kennis een nu niet meer toegankelijk exemplaar van *De droom*! Het is om verschillende redenen niet waarschijnlijk dat het Leidse exemplaar geraadpleegd werd. Al na twee jaar wordt hij op 12 september 1540, hij is dan 55, rector te Zwolle. Na zes jaar, een normale rector-termijn, wordt hij benaderd door de Nijmeegse stadsbode Sybert met de vraag leiding aan de Latijnse School van de stad aan de Waal te komen geven. In 1544 was men te Nijmegen met de bouw van een nieuwe Latijnse School begonnen; deze werd enige tijd later in gebruik genomen. Mogelijk is Novesius voor die gelegenheid aangetrokken om ook het onder-

wijs zelf nieuwe impulsen te geven; Venboet, de in 1546 aftredende rector in Nijmegen, had kennelijk goede herinneringen aan zijn oude rector uit Zwolle! Aan het slot van deze reeks rectoraten krijgt Novesius op 1 april 1550, als 65-jarige, de leiding van de Latijnse School te Amersfoort.¹² Zijn toenmalige conrector, Vladeraccus, schrijft later, in de opdracht aan de Raad van Amersfoort van een ook al zeldzaam boekje,¹³ vanuit 's-Hertogenbosch over de grote achting waarin Novesius te Amersfoort stond en over de gang van zaken op school.¹⁴ 's Morgens - aldus Vladeraccus, die we hier vrij samenvatten - roept de schoolgemeenschap (rector, zes leraren - preceptoren - en leerlingen), we leven nog voor de Alteratie van 1579, de genade van de Heilige Geest in; 's avonds zingen ze het Ave Maria. De bestuurders der stad besteden bijzonder veel zorg aan de school; zij willen graag dat het karakter der leerlingen gevormd wordt en dat ze goed Latijn leren. Zij hebben dan ook een goed salaris voor rector en leraren over. Eens per jaar vervaardigt de rector een Latijns gedicht, Cantilene genaamd, dat een grote vormende waarde heeft. De leerlingen leren dat van buiten en zingen dat zelfs op straat. En toen er in 1551 een beleg van hertog Maurits van Brandenburg dreigde, werden de leraren van 'dienstplicht' op de muur en aan de poort vrijgesteld. Op het eind van zijn leven, toen Novesius zijn ambt niet meer kon waarnemen, heeft men hem eervol van zijn betrekking ontheven, hem onderdak geboden en een onbezorgde oude dag gegeven. Na zijn dood waren er geen verwanten uit het verre Neuss om hem te begraven. De stad heeft toen de begrafenis op zich genomen en zich als verwanten gedragend volgden schout, burgemeesters, rectoren en leraren in de begrafenisstoet. In de zorg voor de Latijnse School, zegt een vleierende Vladeraccus, is Amersfoort een uitzondering temidden van andere steden. U zegt er punctueel voor dat het docen-

In het gebouw op de hoek van de Groenmarkt en Appelmarkt was tot 1622 de Latijnse School gevestigd. Tekening uit de 19de eeuw.

tencorps iedere drie maanden van de stedelijke ontvanger (die U cameraar noemt) een overvloedige betaling ontvangt. Na dit betoog van Vladeraccus volgen we weer *De droom*. In 1555, hij is dan 70, treedt Novesius af als rector. Nicolaas Edanus, de auteur van het hier behandelde lofdicht, volgt hem op. Het gedicht suggereert dat hij uiteindelijk het slachtoffer van een hersen-attaque werd, waardoor hij verlamd raakte en zijn 'welbespraakte tong' hem in de steek liet; mogelijk werd hij getroffen door afasie. Novesius wordt tijdens zijn emeritaat, ook al wegens zijn slechte gezondheid, ondersteund door Ioachim Hopperus en diens neef Tjomme Wybes Rollema - beiden oud-leerlingen van Novesius in Sneek -, en een zekere, mogelijk uit een Culemborgse familie afkomstige, Ruissius (Ruijs). De weinig vleierende woorden in de tekst van Jacob Hezius betreffende zijn tweede vrouw doen, ondanks het bekende gezegde, vermoeden dat deze inmiddels overleden was. Hij wordt door de prior Lentius opgenomen in het Amersfoortse Augustijnklooster Mariënhof om er te sterven. Ook ondervindt hij bijstand van Dornichius¹⁵ en van de Amersfoortse burgemeester Petrus Westhrenus (Van Westreenen). Op vrijdag 13 juli 1565 overleed Novesius op tachtigjarige leeftijd te Amersfoort. Doodsoorzaak lijkt een langzaam verval van krachten na de attaque, maar het is ook mogelijk dat hij uiteindelijk aan de toen in de stad heersende pest is gestorven.¹⁶ Hij werd op kosten van de stad begraven; misschien is er zelfs een, mogelijk door Rollema bekostigd, grafmonument met een tekst van Edanus, Jacob Hezius of Antonius Leo geschenken. Het is niet bekend of hij in de Joriskerk dan wel in de toen nog aanwezige, thans afgebroken, Lieve Vrouwe-kerk begraven is; het laatste is het waarschijnlijkst, gezien zijn kooractiviteiten en het niet (meer) aanwezig zijn van een grafsteen. Als rector werd Edanus, ingaande Pasen

1568, opgevolgd door Joannes Cesarius.¹⁷ Cesarius was de directe voorganger van de in 1574 benoemde rector Jan Cornelis van Gessel,¹⁸ die - met een onderbreking om godsdienstige redenen van 1587 tot 1594; hij was de reformatie niet toegedaan - uiteindelijk tot 1618 rector zou blijven.¹⁹ Van Gessel bracht de Amersfoortse Latijnse School zodanige faam dat er rond 1600 zelfs de gedachte leefde om in Amersfoort een universiteit te stichten.²⁰

Noten

1. Hezius was priester (St. Joriskerk) en notaris in Amersfoort. Hij beheerste de artes liberales en bovendien drie (ws Grieks, Latijn en Hebreeuws) talen en was bekend als auteur van blijspelen. Hezius was met Lodewijk Jansz Botter (notaris en secretaris van de stad) betrokken bij de afgifte van notariële verklaringen (met getuigen) waarin met name genoemde en veroordeelde wederdopers beschreven werden als ordelijk en werkzaam. Deze afgifte van certificaten begon in 1559. Nog tot 1570 werd er door de overheid tegen hen geprocedeerd. Jacob van Hees verzorgde, na de Alteratie in 1579, ook de tekst achter op de, voor het eerst in 1588 verschenen, kaart van Amersfoort door Braun en Hogenberg. We kunnen zo Jacob van Hees van 1559 (verklaringen) tot 1594 (boek over Duncanus) volgen. Cf.: Johan van Ingen, *Geschiedenissen* (e.d. J.H.P. Kemperink) in: *Archief van de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 74 (1956/57) 1-155, noot 141.
2. Uit een acte uit 1575 blijkt dat Antonius Leo gehuwd was met Alijdt Buys: '...voor[omde] comparanten te samen hun sterckmakende voor Ursula Albert Buysen huysfrouw. Ende hebben getransporteert ende overgegeven Mr Anthonis Leo ende Alijdt Anthonis Buysdochter zijn huysfrouw den eigendom van de husynge ende hoffstede staende aen de plaats achter aen die husynge genaempt den Engel mit dei helft van de steden [= steeg]...' (GAA-RA 436-7, 26 mei 1575)
3. Albertus Himarraeus kan de Düsseldorfsche drukker Albert Buys zijn. Grieks: heima (kleed, buis) en rhaioo (ik verniel). Een ad hoc gekozen toespeling op zijn naam om door de handeling van het verscheuren van het wambuis uiting te geven aan zijn rouw

- over de dood van zijn leermeester (suggestie van N. van der Blom, Rotterdam).
4. J.A. Gruys en C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800; Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers, met plaatsen en jaren van werkzaamheid*, Nieuwkoop, 1989.
 5. Vriendelijke mededeling van P. Valkema Blouw, Amsterdam.
 6. C.A. van Veen-Noordegraaf en J.A. Brongers, *De droom van Nicolaas Edanus. Het leven van Johannes Krumm of Crommius, ook genaamd Novesius (1485-1565); de loopbaan van een rector van zeven Latijnse Scholen in de Noordelijke Nederlanden*, Amersfoort, 1993 (ex. in de bibliotheken van het Gemeente-archief Amersfoort en het Museum Flehite).
 7. Een 'boekverkoper' in de toenmalige betekenis is iemand die die boeken uitgeeft, drukt of laat drukken, en ze tenslotte verkoopt aan collega's en particulieren. J.E. Bogaers (Nijmegen) stelde voor 'cusum' in de titel door 'gedrukt' te vertalen.
 8. Een jeugdperiode, voor zowel Jacob als Albert, van ca 1540 tot ca 1559 is in overeenstemming met de gedachte dat beiden (cf. het over Himarraeus in noot 2 opmerkte) tussen 1550 en 1555 Novesius als rector gekend hebben.
 9. Al deze archiverische bijzonderheden betreffende de huizen en huiseigenaren werden vriendschappelijk verstrekt door mevrouw L. van Hoorn-Koster, Amersfoort.
 10. Deze en andere historische details betreffende school en rectores uit: H.J. Reynders, *Gedenkboek van het stedelijk Gymnasium te Amersfoort 1376-1926*, Amersfoort 1928, p. 28 en p. 116.
 11. Reynders, pp. 27-28.
 12. W.F.N. van Rootselaar, *Amersfoort, 777-1580*, Amersfoort 1878, Deel II p. 345.
 13. Christophorus Vladeraccus, *Polyonyma Ciceroniana vario indice, ut diversarum nationum linguis servire possint, accomodatisime conscripta*, 's-Hertogenbosch 1584. In ca 1925 aanwezig in de Bayerische Staatsbibliothek te München.
 14. Reynders, pp. 29-32.
 15. Waarschijnlijk de angsthaas Jan van Doornick; cf Van Rootselaar, Deel II p. 394.
 16. Van Rootselaar, Deel II p. 370.
 17. Van Rootselaar, Deel II p. 375.
 18. Van Rootselaar, Deel II p. 406.
 19. Reynders, p. 102.
 20. *De Utrechtse Universiteit 1636-1936*, Utrecht 1936, Deel I p. 35-40.

Van Rootselaar versus Flehite Een tragisch conflict

B.G.J. Elias

Zonder twijfel kent elk bestuur op z'n tijd zijn spanningen en tegenstellingen. Meest zal men deze binnenskamers weten te houden. Soms zal de geschiedschrijver, lezend in oude notulen, er iets van vermoeden. Soms treden ze in alle heftigheid naar buiten. Zo ook het ernstige geschil tussen W.F.N. van Rootselaar, oprichter en eerste voorzitter van Flehite, en zijn medebestuurders op het eind van de vorige eeuw. Een tragisch conflict omdat het ging tussen personen, die zich steeds op voorbeeldige wijze hadden ingezet voor het Museum en de Oudheidkundige Vereniging. Tragisch ook omdat het geen ruzie over wezenlijke zaken was maar vooral een botsing tussen uitgesproken persoonlijkheden over in wezen futiele zaken.

Sluimerend conflict

Op de jaarvergadering van 13 januari 1896 deelde voorzitter O.G.H. Heldring het volgende mede: 'Tusschen den Voorzitter (Van Rootselaar) en de overige bestuursleden zijn sedert het jaar 1892 - ons (i.e. Heldring en C.B. Kok) optreden - vele onaangenaamheden voorgevallen, meest alleen naar aanleiding over de rechten van de Voorzitter en Bestuursleden'. Die bestuursleden waren, naast de roomskatholieke geestelijke Van Rootselaar en de beroepsmilitair Heldring, W. Croockewit (commissienair in effecten), A.M. Tromp van Holst (de zeer gefortuneerde bewoner van Randenbroek en maecenas, die enorm veel instellingen en initiatieven in de stad ondersteunde) en C.B. Kok (zoon van een bekende Amersfoortse apotheker, die bij zijn dood in 1905 zijn grote kunstcollectie aan Flehite zou nalaten). Zeker niet de eersten de besten. Van hem mocht ook niet verwacht worden dat zij slaafs aan de leiband van Van Rootselaar zouden lopen. En dat wilde de laatste nu juist waarschijnlijk wel. Of zoals mr. J. van der Leeuw het in een brief van 11 januari 1896 kernachtig uitdrukte: 'Blijkbaar schijnt hij te meenen dat de voorzitter

W.F.N. van Rootselaar (1834-1900).

de autocratische alleenheerscher is en de overige bestuursleden machines die hij naar zijn hand kan zetten'. De hierboven gesignaleerde competentiegeschillen bleven aanvankelijk buiten de notulen. Anders werd dat na de zomer van 1895. Toen bleek men over allerlei onbenullige kwesties van mening te verschillen en moest er keer op keer gestemd worden over zaken als het al dan niet plaatsen van een metalen beker in een kast met glaswerk. In de vergadering van 5 november spitte het conflict zich verder toe. Het feit dat secretaris Heldring 'eigenmachtig' een vergadering verschoven had was voor Van Rootselaar aanleiding een geprikkelde correspondentie tussen hem en de secretaris voor te lezen en een opsomming te geven van allerlei beschuldigingen aan het adres van de laatste. Men vond dat er een huishoudelijk reglement moest komen om aan dit soort aangenaamheden een eind te maken. Op de volgende vergadering (3 december) kwam Tromp van Holst met een concept voor een dergelijk reglement. Van Rootselaar weigerde het in behandeling te nemen omdat hij het eerst rustig wilde bestuderen. Heldring eiste nu een stemming over het al dan niet behandelen van het ontwerp-reglement. 'Daar de Secretaris stemming over zijn voorstel eischt, sluit de Voorzitter de vergadering met de woorden 'ik sluit de vergadering'. De Secretaris laat daar op onmiddellijk volgen 'dan open ik de

vergadering' en verzoekt de leden te blijven ten einde over de verdere belangen van de Vereeniging te beraadslagen'. Van Rootselaar verliet daarop de vergadering. Later zou hij hierover schrijven 'De Heer Heldring beweerde derhalve te kunnen doen, waartoe zelfs de Almachtige God in den hemel niet in staat is! De achtergeblevenen beslisten nu dat hun vergadering wettig was en wezen het oudste lid, W. Croockewit, aan als tijdelijk voorzitter. Het concept-reglement werd nu behandeld en de definitieve vorm ervan vastgesteld. Tot slot werd Van Rootselaar vervallen verklaard van zijn voorzitterschap. Dat werd hem 'beleefd' meegedeeld. Op verzoek van Heldring deed mr. H. Croockewit half december nog een verzoeningspoging. Evenwel zonder resultaat.

Niet herkozen

Op 7 januari 1896 kwam het bestuur weer bijeen. Ook Van Rootselaar was aanwezig. Verschillende malen protesteerde hij tegen het optreden van Croockewit als plaatsvervangend voorzitter. Hij betoogde dat men hem niet af had kunnen zetten. Men trok zich niets van hem aan en ging er ten slotte toe over om een nieuwe voorzitter te kiezen. Heldring werd als zodanig benoemd en Croockewit werd de nieuwe secretaris. 'De Heer van Rootselaar protesteert nogmaals tegen alle handelingen en zegt

AMERSFOORT, 10 Januari 1896.

Kort na onze convocatie voor de Algemeene vergadering op **Maandag 13 Januari o.z.** des avonds ten **8 ure**, ten Raadhui-
 zte, vastgesteld in de Bestuursvergadering van 7 Januari
 jl., is u o. a. per briefkaart een andere oproeping voor een
Buitengewone algemeene vergadering toegezonden door ons
 mede-bestuurslid den heer W. F. N. VAN ROOTSELAAR, op
 het zelfde uur en ter zelfder plaatse.

Alinea 1 van artikel X onzer Statuten luidt echter:
*Jaarlijks wordt in de maand Januari eene Algemeene ver-
 gadering der gewone leden gehouden, daartoe minstens drie
 dagen te voren door het Bestuur schriftelijk, met opgave der
 onderwerpen, die ter tafel zullen gebracht worden, op te
 roepen.*

en alinea 4:

*Bovendien worden er Algemeene vergaderingen gehouden,
 zoo dikwijls het Bestuur dit wenschelijk acht, of binnen 14
 dagen, nadat vijf gewone leden aan het Bestuur hun wensch
 daartoe schriftelijk, met opgave van het te behandelen onder-
 werp, hebben te kennen gegeven.*

De door den heer VAN ROOTSELAAR uitgeschreven
 vergadering is, op grond van bovenstaande alinea's van Art.
 10, **onwettig.**

Ter voorkoming van misverstand, herhalen wij onze op-
 roeping tot bijwoning der Algemeene vergadering op a. s.
Maandagavond om 8 uur, ten Raadhui-
 zte.

Tot toelichting diene nog, dat sedert de Bestuursverga-
 dering van den 3en December 1895, de heer W. F. N. VAN
 ROOTSELAAR niet meer Voorzitter van het Bestuur is, en
 dat in de vergadering van 7 Januari jl. door het Bestuur
 krachtens art. 5 laatste zinsnede der Statuten, tot voorzitter
 is gekozen de heer O. G. H. HELDRING en tot secretaris de
 heer W. CROOCKEWIT W. Az.

NAMENS HET BESTUUR,

O. G. H. HELDRING, Voorzitter.

W. CROOCKEWIT W. Az. Secretaris.

*Vereeniging Flehite.
 Philomuseum
 Algemeene Vergadering
 Punt van Behandeling
 Het afstellen van de Voorzitter
 door vier Bestuursleden.
 op Maandag 13 Januari
 8 avonds, ten acht uur
 ten Raadhui-
 zte.
 Amersf. W. F. N. van Rootselaar
 Voorzitter*

De convocaten voor de algemene ledenvergadering van 13 januari 1896 van Van Root-
 selaar en het bestuur van Flehite.

dat hij alleen door geweld wijkt en ver-
 laat de Vergadering’.

Daarna zou hij geen bestuursverga-
 deringen meer bijwonen alhoewel hij daar-
 voor wel geconvoceerd werd. Op de
 jaarvergadering van 5 januari 1897, toen
 hij reglementair moest aftreden, werd hij
 niet herkozen. In zijn plaats kwam dr.
 H.J. Reynders, de conrector van het
 gymnasium.

Op 13 januari 1896 zou om 8 uur
 's avonds in het stadhuis de jaarlijkse
 algemene ledenvergadering gehouden
 worden. Naast de officiële uitnodiging
 van het bestuur hadden de leden ook
 een convocaat van Van Rootselaar ont-
 vangen voor een bijeenkomst op het-
 zelfde uur en dezelfde plaats. Op 10
 januari besloot het bestuur niet te
 wijken en de geplande vergadering
 gewoon door te laten gaan. Wel werd
 een circulaire voor de leden opgesteld.
 Hierin werd naar voren gebracht dat
 volgens de statuten een bestuurslid niet
 het recht had een buitengewone alge-
 mene ledenvergadering bijeen te roepen.
 Tevens werd meegedeeld dat Van Root-
 selaar niet langer voorzitter was en dat
 Heldring in zijn plaats was gekozen.
 Waren er op de jaarvergadering van
 1895 naast het bestuur vier gewone
 leden aanwezig, op die van 1896 waren
 dat er 19!

Heldring memoreerde alvorens hij de
 vergadering opende het convocaat van
 Van Rootselaar en een brief van
 dezelfde. Daarin schetste Van Rootse-

laar in 't kort de gebeurtenissen van de
 afgelopen periode en riep hij de leden
 op om vooral de vergadering bij te
 wonen. Hij eindigde zijn schrijven aldus:
 'In geval van verhinderd wordt U.E.
 verzocht, schriftelijk aan den onderge-
 teekende mede te deelen, of U.E. al of
 niet goedkeurt, dat de Voorzitter, die, in
 het belang der geschiedenis en oudheid-
 kunde, de geheele zaak heeft opgericht
 en met zeer gewaardeerde medewerking
 van alle leden tot den tegenwoordigen
 bloei gebracht heeft, op de wijze, hier-
 boven vermeld, wordt weggezonden.
 Antwoord: 'Ja' of 'Nee'.
 Heldring wilde niet op deze stukken
 ingaan maar wilde wel weten 'welke ver-
 gadering, hier gehouden zal worden'.
 Van Rootselaar opende hierop de verga-
 dering en gaf een uiteenzetting van zijn
 grieven. Op een gegeven moment lukt
 het Heldring echter weer 't woord te
 nemen en na enig geharrewar erkenden
 de leden de door het bestuur uitge-
 schreven vergadering als de enig wettige.
 Kort na deze uitspraak verliet Van
 Rootselaar de zaal. Heldring gaf tot slot
 van de vergadering een zeer open en
 gedetailleerd verslag van de moeilij-
 kheden die er de afgelopen jaren waren
 geweest. Samenvattend kwam het er op
 neer: 'Het is dus gelegen in de vraag is
 het museum eene instelling van de Ver-
 eeniging of wel eene instelling van den
 Heer van Rootselaar'.
 Men stemde in met de handelswijze van
 het bestuur. Van verschillende zijden

werd ook nog eens naar voren gebracht
 dat het moeilijk werken was met Van
 Rootselaar. Anderzijds erkende men
 zijn grote verdienste. Er werd zelfs
 gedacht om hem ere-voorzitter te
 maken. De statuten lieten dat echter niet
 toe! Tot slot besloot men een commissie
 te benoemen om nieuwe statuten op te
 stellen, omdat men algemeen van oordeel
 was dat het ontbreken van een min
 of meer waterdichte regeling van allerlei
 zaken de geschillen in de hand had
 gewerkt.

De zaak leek hiermee afgedaan. Men
 had echter buiten de waard gerekend, of
 liever Van Rootselaar. Hij was er de
 man niet naar om zich bij zijn verlies
 neer te leggen. Want op een verlies
 kwam de gehele gang van zaken toch in
 feite neer. De ledenvergadering had hem
 laten vallen en alleen maar een doekje
 voor het bloeden (ere-voorzitterschap)
 gezocht. Als een verzoening mogelijk
 was dan graag, maar zo niet dan als één
 man achter het nieuw geconstitueerde
 bestuur.

Van Rootselaar bleef zich als voorzitter
 beschouwen en richtte zich ook als
 zodanig naar buiten.
 Daarnaast weigerde hij medewerking bij
 het terugkrijgen van de tekeningen van
 de O.L.V.-kerk die via hem aan de archi-
 tect P.J.H. Cuypers waren gezonden om
 een reconstructie van die kerk te maken
 (zie over deze tekeningen *Flehite* 14
 (1982), blz. 62-69). Ook weigerde hij
 zijn contributie over 1896 aan de pen-
 ningmeester af te dragen. Men zou dit
 kunnen afdoen als kleine plagerijen in
 dit soort situaties 'normaal'. Maar Van
 Rootselaar deed nog meer.

In het offensief

Uit de notulen van de bestuursverga-
 dering van 12 mei 1896 bleek dat Van
 Rootselaar een verzoek aan koningin-re-
 gentes Emma gericht had om de sta-
 tuten van de Oudheidkundige Vereni-
 ging nietig te verklaren (later bleek dat
 hij 'slechts' verzocht had om intrekking
 van de koninklijke goedkeuring). De
 officier van justitie bij de arrondisse-

*Alma Ceres, Venus alma, Jovis pater abuss Thacibus,
 Nanyae causta fount emittitque suo.
 His sine nil conficit, nil molitur, nulla perficitur.
 Si ferit's Bacchus, si Venus, atq. Ceres.*

*Quisquid habet, felix, quicquid vult, quicquid et pater.
 Pater, his abuss, her, Ceres, Jovis pater.*

*Twee van de 'aanstootgevende' prenten
 van Hendrick Goltzius (1558-1617), met
 afbeeldingen van Griekse goden en de zin-
 tuigen.*

bestuursleden Heldring en Kok, die hij
 nota bene zelf in 1892 had aange-
 trokken. Deze heren hadden allerlei
 zaken in het museum eigenhandig ver-
 anderd en bovendien zouden zij diverse
 voorwerpen en schilderijen op onoor-
 deelkundige wijze gerestaureerd hebben.
 Van Rootselaar had steeds geprobeerd
 de lieve vrede te bewaren en zijn mede-
 bestuursleden schriftelijk, buiten de ver-
 gaderingen om, op hun zijns inziens

onjuist handelwijze gewezen. Maar ze
 hadden het zelfs gepresteerd om 'voor-
 stellingen van geheel naakte vrouwen
 beelden, volstrekt geen pornographieën,
 maar daarom juist zooveel te gevaar-
 lijker' ten toon stellen (het ging om
 prenten van de 16de en 17de eeuwse
 kunstenaars Goltzius en Berchem).
 Bovendien had hij er ernstig bezwaar
 tegen gemaakt 'toen een stuk steen,
 afkomstig van de Pyramide van Auster-
 litz, een overblijfsel dus van onze
 schande en vernedering, een eerplaats
 zou verkrijgen'.

Verder ging Van Rootselaar uitvoerig in
 op de zijns inziens onwettige gebeurte-
 nissen tijdens de bestuursvergaderingen

Johann Hermann Francken

W. Veltheer

en jaarvergadering van eind 1895 - begin 1896. Over het verzoekschrift aan de koningin-regentes zweeg hij.

Royement

Tijdens de jaarvergadering van 5 januari 1897 speelde de affaire met Van Rootselaar natuurlijk weer een belangrijke rol. Maar de voorzitter kon verheugd constateren dat 'de Vereeniging zich in een toenemend vertrouwen & belangstelling van allen gezindten mag verheugen'.

Op deze vergadering circuleerden ook de omstreken 'naakt' prenten. Croockewit toonde bovendien het schilderij 'Het oordeel van Paris' waarop heel wat meer naakt te zien was maar waaraan Van Rootselaar kennelijk nooit aanstoot had genomen.

Verder werden door het bestuur allerlei beweringen van Van Rootselaar uit diens brochure uitgebreid weerlegd. Ten slotte werd besloten dit geschrift 'met afkeuring' ter zijde te leggen.

In augustus 1897 liet Van Rootselaar weer van zich horen met een vervolg op zijn brochure *Een Bladzijde...*, gedateerd mei 1897. Hij fulmineerde hierin tegen een zinsnede in het jaarverslag 1896 waarin hij beschuldigd werd dat hij de statuten voor vernietiging zou hebben voorgedragen. Niets was minder waar want dat zou een verzoek tot opheffing van de vereniging hebben betekend. Hij had slechts om *intrekking* gevraagd waardoor Flehite haar rechtspersoonlijkheid zou verliezen. Hij eindigde met: 'Totdat er aan den wanordelijken toestand een einde gemaakt en de goede orde hersteld is, blijft de ondergetekende de wettige Voorzitter van de Vereeniging 'Flehite'. Ieder ander, die zich Voorzitter noemt of laat noemen, is een indringer'.

Op de jaarvergadering van 7 januari 1898 werd gesproken over een mogelijk royement van Van Rootselaar. Men besloot dat voorlopig niet te doen om geen precedent te scheppen. Men had op dat moment overigens ernstiger zorgen.

Er was kort daarvoor geconstateerd dat het museum min of meer op instorten stond en dat er een ingrijpende restauratie/verbouwing moest plaatsvinden. De plannen daartoe van architect H. Kroes waren het belangrijkste punt van deze jaarvergadering.

Op de jaarvergadering van 10 januari 1899 werd Van Rootselaar, evenwel wel van zijn lidmaatschap vervallen verklaard omdat hij sinds 1896 weigerde zijn contributie te betalen. Zes leden waren voor, 1 tegen en 4 blanco. Van Rootselaar tekende direct bezwaar aan bij de minister van justitie. Dit had tot gevolg dat het bestuur begin april gehoord werd door de kantonrechter te Amersfoort.

Terwijl het bestuur zich opmaakte voor de feestelijke heropening van het museum op 1 mei ontving het een brief van de kantonrechter (d.d. 25 april) waarin deze meedeelde, dat de procureur-generaal bij het gerechtshof te Amsterdam het royement van Van Rootselaar onwettig verklaarde omdat het statutair vereiste quorum voor een dergelijke maatregel niet aanwezig was geweest.

In allerijl werd nu voor 9 mei een buitengewone ledenvergadering bijeengeroepen. Het quorum was nu wel aanwezig (er waren 47 van de 116 leden) en Van Rootselaar werd opnieuw geroyeerd met 46 stemmen voor en 1 blanco. Een uitslag die ook toonde hoezeer Van Rootselaar zijn krediet bij de leden verloren had. Bovendien constateerde het bestuur dat de mening van Van Rootselaar over de onwettigheid van het zittende bestuur door hogere hand kennelijk niet gedeeld werd. Het besluit van de vergadering werd de volgende dag aan Van Rootselaar en kantonrechter meegedeeld.

Naar aanleiding daarvan diende Van Rootselaar een klacht bij de politie in wegens aantasting van zijn goede naam. Maar dit bleef zonder verder gevolg. Vlak voor de jaarvergadering van januari 1900 verspreidde Van Rootselaar nogmaals een vervolg op zijn bro-

chure, gedateerd december 1899. Hij bestreed daarin dat hij zijn contributie niet voldaan zou hebben. Zoals tot 1896 gebruikelijk en goedgekeurd door zijn medebestuurleden, had hij ook daarna zijn geldelijke verplichtingen aan de vereniging voldaan door storting ervan in de kleine kas, die hij onder zijn beheer had voor doen van kleine aankopen voor het Museum. Zijn royement berustte derhalve 'op *onwaarheid*, en is derhalve van geene waarde'.

Op 1 februari 1900 overleed Van Rootselaar, 65 jaar oud.

In zijn *Een Bladzijde...* schreef hij over zichzelf 'Van het jaar 1878 af, het jaar van de Stichting onzer Vereeniging, heb ik, als Voorzitter, alles gedaan wat in mijn vermogen was, om in mijn vaderstad een Museum op te richten, dat haar niet geheel onwaardig is. Schatten van kostbare tijd, moeite enz., heb ik gedurende die vele jaren daaraan ten offer gebracht. Boven verwachting is die poging geslaagd.' Waarschijnlijk geen overdreven beeld van de enorme inzet van Van Rootselaar voor zijn Flehite. Hoe mooi zou het ook niet geweest zijn als hij het middelpunt geweest had kunnen zijn van de festiviteiten rond de ingebruikneming van het geheel verbouwde en vergrote museum in 1899, een kroon op zijn werk. Dat het anders liep is de grote tragiek van dit hier beschreven conflict.

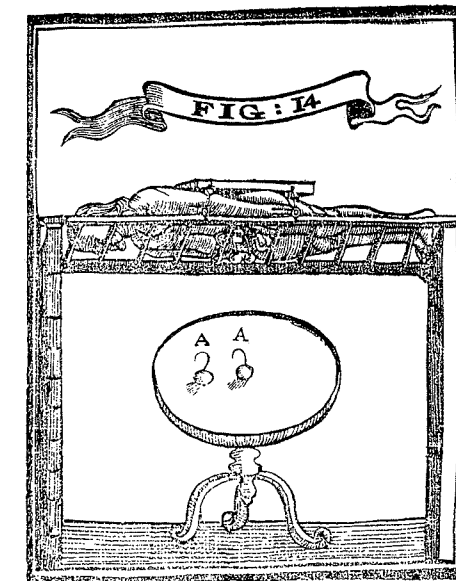
Johann Hermann Francken (vóór 1694 - na 1733) vermoedelijk afkomstig uit Braunschweig, moet worden gerangschikt onder de zogenoemde 'vrije meesters', die in de 18de eeuw, maar ook reeds eerder, van land naar land en van stad naar stad trokken om er een genees- en heelkundige praktijk uit te oefenen. Het is geen wonder dat dergelijke avonturiers dikwijls problemen kregen met de gevestigde geneeskundige orde. Doch dit was zeker niet altijd het geval.

De 'doctores' waren, als er meer dan één was, verenigd in een 'collegium medicum'. Zij waren vooral theoretici. Het praktische deel van de geneeskunde, de heelkunde, was in handen van chirurgijns, die in een gilde of 'collegium chirurgicum' waren georganiseerd. De garantie die deze instellingen de patiënt boden, was echter maar betrekkelijk. Vooral in de plattelandspraktijken lieten de geneeskundige voorzieningen en mogelijkheden nogal eens te wensen over. De opleiding tot chirurgijn vond grotendeels plaats in de plaatselijke scheerderswinkels. Ondanks een degelijk examen alvorens tot de professie te mogen toetreden, beperkte men zich doorgaans, naast het baard-schrapen en aderlaten, tot eenvoudige, elementaire heelkundige handgrepen. Het ligt dan ook voor de hand dat een locale overheid, die over het lot van haar burgers waakte, zich gelukkig prees van tijd tot tijd een 'specialist' te kunnen aantrekken, waarover meestal alleen grotere steden permanent beschikten. Zulke specialisten waren de staar-, breuk- en steensnijders, alsmede de vroedmeesters. Van Francken wordt gezegd dat deze al deze 'kunsten' in zich verenigd heeft gehad.

Sinds 1694 reisde Francken door de Nederlanden, met een onderbreking van enige jaren, toen hij als keizerlijk chirurgijn in het leger van prins Eugenius van Savoye door Italië trok. In 1710 tot 1721 was hij burger van Zwolle en werkte hij niet alleen daar maar ook in Almelo, Raalte en Olst.

Daarna verlegde hij zijn activiteiten naar het Noorden.

Zijn naam duikt op in Dokkum, Leeuwarden, IJlst en Steenwijk, waar het optreden van de 'Hoogduytsche Meester' allerwegen een groot succes moet zijn geweest. Hij is dan gevestigd in Workum en, geheel ongebruikelijk voor een 'reizend meester', toegelaten tot het plaatselijke chirurgijns-gilde. Bij zijn vertrek, op 6 februari 1729, ontvangt hij van de gildemeesters een certificaat waaruit blijkt dat hij '...in den jaare 1722 in de maand Augustus (na dat hy ons alvorens hadde doen blyken dat hy 14 jaren by een Meester chirurgus hadde gediend) by ons na de Wet des lands en Gildens gewoonlyd is gexamineert en bequaam bevonden...' en dat 'denzelven Johann Hermann Francken zyn opgemelde konst, zoo in het Steensnyden, Catharacten te werken en Ruptuure op eene byzonder manier

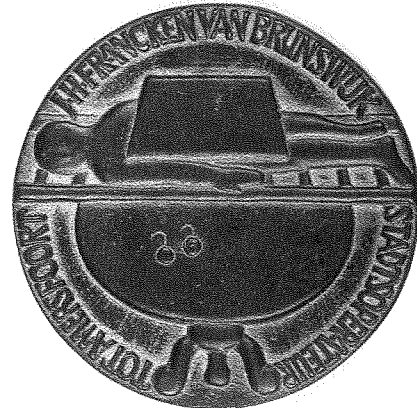
Illustratie van Francken in diens *Nieuwe Oeffenings Verhandelingen der Vier Hoofdhandgrepen*, Amsterdam 1733. De op de tafel gelegen, van een haakje voorzien gewichten dienden om de in de blaas aangebrachte wond opengesperd te houden.

De medische staf van het Ziekenhuis Eemland in Amersfoort besloot in 1991 een jaarlijks uit te reiken prijs in te stellen, met als doel het stimuleren van wetenschappelijk onderzoek en publicatie daarvan. Zoals min of meer gebruikelijk bij dit soort instellingen, diende de prijs de naam te dragen van een geneeskundige met, bij voorkeur historische, locale betekenis. Zodoende werd gekozen voor de benaming *Johann Hermann Francken van Brunswijk-Prijs*. Deze bestaat uit een geldbedrag en een penning, speciaal voor de gelegenheid ontworpen en vervaardigd door de Vordense beeldhouwer Frank Letterie. Op 12 juni 1993 is de prijs voor de eerste keer uitgereikt, en wel aan de Amersfoortse anaesthesioloog dr. J.H.J.H. Helmers voor diens grote aantal publicaties sinds 1981, waaronder een dissertatie. Het is een aardige, maar geheel bijkomstige bijzonderheid dat deze eerste toekenning een vertegenwoordiger van een 'chirurgische' discipline te beurt mocht vallen.

te snyden, gelyk mede in 't verlossen van in nood zynde kraamvrouwen, ztedert dien tyd tot dato deses met gewenscht succes heeft geëxerceert...'

Met deze aanbevelingsbrief solliciteerde hij in het voorjaar van 1730 naar de functie van 'Stads-Operateur tot Amersfoort'. 'Wilt doch niet wederspanning zijn, wanneer ik tot U Edele Steden mogte komen te naderen, om voor eenige tyd myn brood door oefening van myn konst aldaar te gewinnen, dat my dan niet, gelyk in verscheiden nabuurighe Steden, de voet dwars gezet en er buyten geschopt mag worden...'

Op 6 maart 1730 antwoordden de stadsregeerders: '...by provisie voor den tyd van een jaar, ingaande den dag van heden ende wordt hem dienvolgens een tractement verleent van hondertvyftig guldens, sonder dat deselve tot laste van dese Stadt sal brengen het snyen van de breuken van arme kinderen in syn aanwezig tot dusverre by hem gedaan'. Kennelijk was hij, vooruitlopend op deze toestemming, al met zijn praktijkvoering begonnen. In Amersfoort was men daarover weldra goed te spreken. Van een lange reis naar Leiden naar 's lands enige hogeschool, om geopereerd te worden door de befaamde steensnijder

De bij de Francken-Prijs behorende penning van Frank Letterie. De voorzijde toont het logo van het Algemeen Christelijk Ziekenhuis Eemland: een kruis als teken van een instelling voor gezondheidszorg, met daarop de O.L. Vrouwetoren van Amersfoort. Voor de achterzijde liet de kunstenaar zich inspireren door een illustratie uit Franckens levenswerk (foto: Marcel Willems, Audiovisuele Afdeling Ziekenhuis Eemland, Amersfoort)

Jacobus Denijs (1681-1741), kon men voortaan afzien. Reeds een half jaar later werd de vergoeding verhoogd tot 250 gulden en de '...Burgemeesteren, Schepenen en Raden der Stadt Amersfoort, doen kond en certificeren by dezen, dat J.H. Francken, althans Stads-Operateur van onze Stad, zyn functie, zoo in blinden te cureeren, Steen en Breuken te snyden, als meede in nood zijnde kraamvrouwen te verlossen, altoos by ons seer wel en gelukkig heeft doen blyken en vermits denzelven Persoon heeft te kennen gegeven dat het niet alleen voor hem maar ook voor veele ellendigen dienstelijk was, dat syne konst en woonplaats ook by de Nabuure alom mogte bekend worden, so heft hy ons versogt aan hem eenige tyd te vergunnen, door welke gelegentheid hy hem in Persoon in de omleggende Steden, voornamelyk in Holland mogte bekend maken, het welk wy hem niet hebben willen weigeren, verzoeken derhalven door deze alle zodanige Overheeden, daar sulke mogte van nooden sijn, dat sij den vernoemden onze Stads-Operateur gelieven te permitteren syne koste te oeffenen, het welk aan ons aengenaem sal syn'. Met dit getuigschrift verzoekt hij dan in het gehele gewest Utrecht te mogen practiseren, hetgeen hem een jaar later zal worden toegestaan. Het gerucht van zijn legendarische bekwaamheid heeft zich inmiddels ook vanuit Amersfoort verspreid.

In 1733 vertrekt hij naar Amsterdam, destijds het geneeskundig Mekka van de Republiek, teneinde zich daar met de groten te meten. Het is hem niet gelukt, al wist hij zijn 'geachte concurrenten' in twee kampen, pro en contra, te verdelen. De Amsterdamse chirurgijn Abraham Titsingh (1684-1772), die

geen bewonderaar was van Denijs, schreef in zijn *Heelkundige Verhandeling over den Steen en het Steensnijden* (Amsterdam, 1731) over Francken: 'Deze Stads-Operateur te Amersfoort is de aldergelukkigste Steensnijder. Zyn Edele heeft het recht om tegen Ued. uit te roepen en tot de met Steen bezwan-gerde lyders: Trekt niet na Leyen, hier trekt men keyen'. Zijn collega Hendrik Ulhoorn (1687-1746), die op zijn beurt gaarne met Titsingh van mening verschilde, noemde Francken daarentegen een 'Brunswijkse hansworst'. Francken is ontegenzeggelijk een weinig conventioneel mens geweest. Zijn gedrag was dikwijls omstreden en hij heeft blijkens zijn geschrift *De Konst met Nyd beloond en de Deugd derzelve met Reden en Waarheid bekroond* (Amsterdam, 1732), zowel vele bewonderaars als vijanden gekend. Het is dus in Amersfoort geweest waar Francken zijn laatste 'grote carrière' heeft gemaakt.

Eén ding is echter zeker. Met de publicatie van zijn magnum opus *Nieuwe Oeffenings Verhandelingen der vier Hoofdhandgrepen* (Over het Stryken van verscheide Catharacten, Het Snyden der Blaasse-Steenen. Het Snyden van alle Darm-, Water, Bloed-, Vlees- en Vetbreuken, Zonder de Teeldeelten te extirpeeren, En het Verlossen, zonder Moederspiegel, alle Baarende en in nood zynde Kraamvrouwen. Hetwelke met de benodigde Onderwys-Stukken, heel klaar en duydelyk werd aangewezen; als ook met 28. Prent-Verbeeldingen Verciert; Zeer dienstig voor Chirurgyen en Vroedvrouwen: Daar by no geen Nieuwe Aanwyzinge van een kwaale, genaamt Val-Blaas, door Johann Hermann Francken, Operateur, Oculist, Steen en Breuksnyder, Vroedmeester,

Chirurgyn en Chimist tot Amersfoort. t'Amsterdam, By Jacobus Helm, Boekdrukker op de Nieuwezyds-Agterburgwal, by de Toorendsteeg, 1733), heeft hij in ieder geval bewezen een Meester van uitzonderlijke allure te zijn geweest, met name op het gebied der steensnijding. Van hem is de methode afkomstig, waarbij werd geopereerd bij de patiënt in buikligging, vastgebonden op een ladder. Bij het openen van de blaas, rolden de anders zo lastig af te tasten stenen zo vanzelf naar buiten! Ontegenzeggelijk verdient Francken een plaats in de rij der groten, waarin zich ook namen bevinden als die van de Duitser Johann Jakob Rau (1668-1719) en de Fransman Frère Jacques de Beaulieu (1651-1714), die, evenals hij, ooit ten onzent practizeerden. Het feit dat men Franckens naam ook nu nog aantreft in iedere serieuze verhandeling over het steensnijden, zegt genoeg. Amersfoort mag er met recht trots op zijn deze begenadigde geneeskunstenaar enige jaren binnen haar poorten te hebben gehad.

Literatuur

C. Alers, *Eene bijdrage tot de geschiedenis der steensnijding in ons land*, Amsterdam 1874. M.A. van Andel, 'J.H. Francken, een Reizende Meester in de 18e eeuw', *Ned. Tijdschrift Geneeskunde* 26 (1919), 349-356, 361-368, 373-381. M.A. van Andel, 'J.H. Francken. Over het steensnijden, zo boven als onder het schaamboneen', *Opuscula Selecta Neerland. Arte Med.* XVII, 290-345. W. Veltheer, 'Het chirurgijns-gilde van Amersfoort', *Tijdschrift Geschiedenis Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde, Techniek* 2 (1979), 101-106.

In memoriam Jan Dirk Hendrik van der Neut, 1898-1993

M.W. Heijenga-Klomp

Op 5 december 1993 overleed op hoge leeftijd deze markante Amersfoorter die zich vele jaren heeft ingezet voor de stedelijke samenleving en voor het behoud van de historische binnenstad en Flehite.

Geboren op 2 augustus 1898 te Vinkeveen, volgde hij eerst een opleiding aan de kweekschool te Amsterdam. Na een korte periode bij het onderwijs, veranderde hij van loopbaan en trad in dienst bij het kadaster te Amsterdam. Enkele jaren later werd hij overgeplaatst naar Amersfoort waar hij zich reeds spoedig inzette voor de samenleving. Zijn belangstelling voor het onderwijs, verenigingsleven en politiek, mondde uit in het oprichten van enkele scholen op christelijke grondslag. Daarnaast werd hij in de loop der jaren bestuurslid van talloze verenigingen, waaronder de Amersfoortse Reddingsbrigade (die hij, naar ik meen, ook heeft opgericht) en werd hij lid van de gemeenteraad voor de CHU.

Reeds voor zijn pensionering in 1963 werd hij lid van het bestuur van de Oudeheidkundige Vereniging Flehite. Vanaf 1958 tot 1968 was hij een op de voorgrond tredende bestuurder van de vereniging.

Hij sloot Flehite in zijn hart en was steeds bedacht op uitbreiding van de museumcollectie op het gebied van de heemkunde, stadsgeschiedenis, monumenten, topografie enz. En nog tijdens zijn leven schonk hij het museum het overgrote deel van zijn bibliotheek en rijke documentatie.

Een belangrijke functie bekleedde hij tijdens de feestelijkheden ter herdenking van *Amersfoort 700 jaar stad* in 1959. Van der Neut werd tot voorzitter van het dagelijks bestuur benoemd, een rol die hij met groot enthousiasme heeft gespeeld in zijn 17de eeuws kostuum. Zijn belangstelling voor de Amersfoortse geschiedenis kreeg een extra impuls toen wij in 1965 met de Archeologische Werkgroep Flehite en AWN de funderingen van de Kamperbuitenpoort

blootlegden. Tot verrassing van allen bleken de resten van deze poort en bolwerk op ca. 1 m. onder het maaiveld vrijwel compleet aanwezig te zijn. Van der Neut was elke dag bij de opgraving aanwezig, gewapend met zijn fotoapparaat. De talrijke dia's die hij van deze opgraving maakte worden zorgvuldig in het museum bewaard.

In 1967 richtte Van der Neut met enkele andere bestuursleden en leden van Flehite een monumentencommissie op onder meer met het doel te komen tot een Amersfoortse Maatschappij tot Stadsherstel. Dat deze poging strandde door een tekort aan financiële toezeggingen was een grote teleurstelling voor hem (het lukte overigens enkele jaren later langs andere weg toch tot de oprichting van een Amersfoorts Stads-herstel te komen). Compensatie voor deze tegenslag bood echter het succes dat de commissie bijvoorbeeld boekte om bij de restauratie van de O.L.V.toren de oude torenbekroning, met lantaarn, weer in het restauratieplan op te nemen en het verhinderen van de plannen tot slopen van het pakhuis De Hoop in de Breestraat.

Van der Neut streed voor zijn idealen met open vizier en zonder een blad voor zijn mond te nemen. Deze houding leverde hem echter wel de nodige tegenstanders op die, staande op zijn kwetsbare tenen, hem nogal eens emotioneel behoorlijk van streek maakten.

Zijn grootse plannen om de stad Amersfoort in een aantal genummerde wijken te verdelen en van iedere wijk de historie van de gebouwen en hun bewoners vast te leggen strandde door de veel te grote opzet en de weinig systematische aanpak. Hij werkte met veel inzet aan dit plan en schreef op alle publicaties het wijknummer in een vierkant met een rode pen. Tot ontzetting en woede van ondergetekende noteerde hij deze nummers ook op waardevolle akten of in boeken met de aantekening 'gezien, Van der Neut'. Het inleveren van zijn rode pennen en potloden bij een bezoek aan de bibliotheek van het museum was niet te vermijden. Grootmoedig gaf hij, zonder protest gevolg aan dit verzoek. In de boeken uit zijn eigen bibliotheek ontbreekt zijn commentaar in rood in geen enkel exemplaar.

Veel Amersfoorters zullen zich Van der Neut herinneren als een bron van informatie voor hun genealogie. Hulpvaardig als hij was trachtte hij steeds een ieder van dienst te zijn die een beroep op hem deed over dit onderwerp. Hij was op de hoogte van de geschiedenis van vele Amersfoortse geslachten en de huizen die zij bewoonden. Zijn kennis van de gegevens in de registers van het kadaster stelde hem in staat om velen de gevraagde informatie te verschaffen. Een speciale studie wijdde hij aan de Amersfoortse kloosters die zijn grote belangstelling hadden. Samen met E.L. Ruitenbeek publiceerde hij *Amersfoort in oude ansichten* (1969) en met Chr. Diesveld en Th. Hendriksen *Kent u ze nog... de Amersfoortse Keitrek-kers* (1974). Van der Neut publiceerde in de bundel *Weerklank, opstellen over de geschiedenis van Amersfoort e.o.* (1963)

Huizinga tekent Amersfoort

R.M. Kemperink

een artikel over Tijdgenoten van D.H. Huigen. Deze bundel werd aangeboden aan zijn grote vriend D.H. Huigen, conservator van Flehite, ter gelegenheid van diens tachtigste verjaardag. Tot het belangrijkste werk van Van der Neut behoort zijn studie van veertig verdwenen Amersfoortse molens. Een eerste publicatie over dit onderwerp verscheen in het *Utrechts Molenboek* (1972) als hoofdstuk 4, De molens van Amersfoort.

Zijn plannen om tot de uitgave van een Amersfoorts molenboek te komen konden niet verwezenlijkt worden. In plaats daarvan verscheen in 1979 in de Amersfoortse Courant in 25 afleveringen de geschiedenis van deze molens onder titel: Vergane glorie. Amersfoorts Molenboek, J.D.H. van der Neut.

Na het overlijden van zijn echtgenote, Gretha Veenendaal, afkomstig uit een molenaarsfamilie in de Lage Vuursche, wist Van der Neut zich nog enkele jaren dapper te handhaven. Langzamerhand bleek zijn geheugen achteruit te gaan en verminderde zijn energie.

Als sluitstuk van zijn leven wilde hij voor zijn kinderen zijn eigen familiegeschiedenis uitwerken. De kist met de meeste gegevens was aanwezig maar de geestelijke aftakeling ging te snel om deze laatste aan hemzelf gestelde opdracht te voltooien.

De laatste jaren van zijn leven, liefdevol verzorgd in Birkhoven, was hij zich niet meer bewust van zijn vroegere speurtochten in Amersfoorts verleden en stelde hij zichzelf geen vragen meer. Zijn tegenstanders herinneren zich Van der Neut ongetwijfeld als een luis in hun pels bij hun snode plannen om de Amersfoortse monumenten te slopen in plaats van te behouden en te restaureren.

Zijn vrienden zullen zich Van der Neut herinneren als een innemend opgewekt iemand, vol belangstelling naar ieders wel en wee en altijd vol verhalen over zijn laatste ontdekkingen.

In de onlangs verschenen biografie van de historicus John Huizinga (1872-1945) heeft de auteur, Anton van der Lem, een afzonderlijk hoofdstuk ingeruimd voor Huizinga als tekenaar¹. Huizinga tekende graag en veel, vooral in zijn jonge jaren. Tijdens zijn Groningse gymnasiumtijd volgde hij 's zaterdagsmiddags lessen aan de tekenacademie Minerva in het Waaggebouw op de Grote Markt. Veel van zijn tekeningen neigen naar het karikatuur en hebben een uitgesproken geestig karakter. Slechts een deel ervan is bewaard gebleven - veel tekeningen waren krabbels in de marge van school-schrift en collegedictaat, op kladjes, of illustraties bij verhalen die hij als vader zijn kinderen vertelde en die door de laatste als kleurplaat werden gebruikt en vervolgens verdwenen. Als leraar aan de HBS te Haarlem genoot Huizinga bij zijn leerlingen grote faam als bordtekenaar. Van der Lems biografie geeft een aantal specimina van Huizinga's tekentalent; andere proeven zijn te vinden in het boek dat Van Gelder in 1947 over het cultuurhistorische werk van Huizinga publiceerde².

De Hof in Amersfoort. Ets van H. Spilman naar een tekening van C. Pronk.

Eén serie tekeningen is echter afzonderlijk uitgegeven: de *Keur van gedenkwaardige tafereelen uit de vaderlandsche historien*³, een reeks van vijftien parodieën op gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis. De uitgave geschiedde postuum, maar het plan daartoe bestond al wel degelijk bij Huizinga zelf⁴. De tekeningen ontstonden tussen 1893 en 1895, in Huizinga's Groningse studententijd. Een citaat, vaak uit ouder, soms uit nieuwer werk, diende telkens als uitgangspunt. Een enkele keer is de achtergrond van de tekening ontleend aan een vroegere afbeelding. Zo heeft het gezicht op Veere van Cornelis Pronk (1691-1759) model gestaan voor de prent 'Generaal Pichegru trekt over de bevrozen wateren ons land binnen'⁵.

Daartoe van verschillende kanten gestimuleerd zond Huizinga de reeks ter publikatie naar de Amsterdamse uitgever C.M. van Gogh, die echter geen mogelijkheden zag⁶. Huizinga liet de zaak rusten en schonk de 'tafereelen' aan zijn vriend C.T. van Valkenburg. Bij hem kreeg, jaren later, de kunstenaar Richard Roland Holst de tekeningen

onder ogen, en zijn reactie was enthousiast:

'Je moet 't uitgeven, in ernst, dat moet je doen, of een ander 't recht geven er voor te zorgen. Als je 't niet doet dan zal ik je 't leven met plagerijen ondragelijk maken, want dan zal ik je weigering toeschrijven aan allerlei soorten hooghartigheid, professorentrots en weet ik wat nog meer'⁷.

In 1942 liet Huizinga Van Valkenburg weten dat hij opnieuw aan een uitgave dacht, maar ook toen is er niets van gekomen⁸. De *Keur van gedenkwaardige tafereelen* verscheen eerst in 1950, met een inleiding van Van Valkenburg. Anders dan Middelburg, Groningen en Haarlem heeft Amersfoort in de *Verzamelde Werken* van Huizinga geen plaats gevonden. In de *Keur* is dit daarentegen wel het geval. Eén van de tekeningen daarin draagt als titel 'Vele Franschen komen in ons land, en brengen hunne geleerdheid mee'. Dit slaat op de opheffing van het Edict van Nantes in 1685, die talrijke Franse protestanten, de hugenoten, dwong de wijk te nemen naar de geloofsverwante Republiek der Verenigde Nederlanden. We zien een rijtje Fransen met boeken, paperassen, een passer en een bovenmaatse globe aankloppen aan een deur met als achtergrond 'een plein met een verscheidenheid aan geveltjes en een hallenkerk'⁹, niet meer en niet minder dan de Hof in Amersfoort. Huizinga's voorbeeld was hier opnieuw een gezicht van Cornelis Pronk uit het midden van de 18de eeuw. Afgebeeld zijn onder meer het stadhuis, de Sint-Joriskerk en de koornbeurs naast trapgeveltjes en enkele huizen van gotische signatuur. Uit bijna dezelfde hoek tekende Paulus van Liender (1731-1797) de Hof in 1759, bekend als afbeelding in het eerste deel van Abraham van Bemmels *Beschrijving der stad Amersfoort* (1760). Het gotische huis rechts van het stadhuis was toen al naar 18de-eeuwse smaak gemoderniseerd. Een voorstudie van Huizinga's tekening laat een vermoedelijk gefantaseerde achtergrond zien¹⁰.

Johan Huizinga, 'Vele Franschen komen in ons land, en brengen hunne geleerdheid mee'.

Noten

1. A. van der Lem, *Johan Huizinga. Leven en werk in beelden en documenten*, Amsterdam 1993, pp. 83-107.
2. H.A.E. van Gelder, *Prof. Dr. Johan Huizinga. Gedachten en beelden uit zijn werk*, Utrecht 1947.
3. J. Huizinga, *Keur van gedenkwaardige tafereelen uit de vaderlandsche historien*, Amsterdam 1950.
4. Dat 'Huizinga... zelf zijn opmerkelijk teekentalent nooit au sérieux (zou hebben) genomen', zoals de uitgevers van de *Verzamelde Werken* beweren (J. Huizinga, *Verzamelde Werken*, dl. IX, Haarlem 1953, pp. 1-2), lijkt in dit licht onwaarschijnlijk.
5. Vgl. Van der Lem, pp. 88-89.
6. Vgl. C.T. van Valkenburg, 'Inleiding', in: Huizinga, *Keur*, pp. 1-3 (ongepag.).
7. J. Huizinga, *Briefwisseling*, ed. L. Hansen, W.E. Krul en A. van der Lem, dl. I, z.p. 1989, p. 521.
8. Vgl. Van Valkenburg.
9. Van der Lem, p. 88.
10. Afgebeeld in Van Gelder, p. 120.

Boekbesprekingen

K.L. Koopmans, *60 jaar De Lichtenberg*, Amersfoort, Directie Ziekenhuis De Lichtenberg, in samenw. met de Stichting Amersfoortse Publikaties, 1991. 120 p., ill., portr. Prijs f24,50, geen ISBN.

Uit de titel blijkt al de bestaansreden van dit werk, dat werd geschreven door de oud-hoofredacteur van de Amersfoortse Courant/Veluws Dagblad en de Nieuwe Apeldoornse Courant. Nu is 60 jaar geen gebruikelijk jubeljaar, dus moet er een andere reden zijn voor deze publikatie. Deze reden is de opheffing van de Stichting Protestants Christelijk Ziekenhuis 'De Lichtenberg', na een fusie met de eveneens opgeheven Stichting Sint Elisabeth's Gast- of Ziekenhuis, beide opgegaan in de nieuwe Stichting Algemeen Christelijk Ziekenhuis Eemland. De auteur werd bijgestaan door twee redactiecommissies, te weten namens Amersfoortse Publikaties drs. B.G.J. Elias, drs. P.C.B. Maarschalkerweerd en mr. A. Veldhuizen, en namens De Lichtenberg K. Elion, Th. J. Hondius, arts, en drs. A. van Sluijs. De Inleiding bevat mededelingen over de oprichting in 1930 van de Stichting Nederlandsch Hervormd Ziekenhuis De L. en de opening in 1931. Daarna volgt als hoofdstuk 1 onder de titel 'Voorgeschiedenis' een overzicht van de ziekenzorg en het ziekenhuiswezen te Amersfoort sedert de middeleeuwen, waarbij aandacht wordt besteed aan het St. Elisabeth's Gasthuis en het Aldegonde Gasthuis (aan de Arnhemseweg, dat in 1890 werd geopend, doch reeds in 1905 opgeheven; het gebouw werd later kinderkuis en is thans afgebroken). Het tweede hoofdstuk, 'Alle begin is moeilijk' behandelt de jaren '30 en de vele problemen die de aanloop naar een volwaardig ziekenhuis met zich meebracht: financiering door obligatieleningen, schenkingen, uitbreiding met een vleugel van het oorspronkelijke gebouw, (waaraan de naam De L. is ontleend), de benoeming van een geneesheer-directeur, de personeels-

Ziekenhuis De Lichtenberg omstreeks 1935.

voorziening, onderlinge geschillen enz. Dat de problemen door oorlog en bezetting nog zouden toenemen ligt voor de hand. Men kan hierover lezen in hoofdstuk 3, 'Vijf jaren van afbraak', toen het ziekenhuis door de Duitse bezettingsmacht werd gevorderd om er een militair hospitaal te vestigen. Men kreeg toen onderdak in het Elisabeth-ziekenhuis en later in het leegstaande Militair Hospitaal aan de Hogeweg. In deze tijd werd ook de polikliniek aan de Korte Bergstraat ingericht, die dienst zou doen tot aan de ingebruikneming van het nieuwe gebouw aan de Hellestraat. Hoofdstuk 4, 'Van bestuur tot toezicht-houder', behandelt de verhouding tussen het bestuur van de Stichting en de directie in de na-oorlogse jaren. In 1957 werd het nieuwe ziekenhuisgebouw betrokken. Voordien was het gevestigd bij de latere Stichtse Rotonde, waar zich thans het zorgcentrum bevindt. 'Een steeds zuiniger overheid', zoals de titel van hoofdstuk 5 luidt, vergt geen nadere toelichting. Hier komt ook de voorbereiding van de fusie met Elisabeth ter sprake. De daarop volgende hoofdstukken worden steeds meer 'thematisch' in plaats van de meer 'kroniekmatige' opzet van het voorafgaande. Er wordt nu teruggegrepen op vroegere ontwikkelingen. Hoofdstuk 6 is geheel gewijd aan de 'Bouwactiviteiten' en hun financiering. Hoofdstuk 7 gaat voornamelijk over de problemen met het verplegend personeel, hoofdstuk 8 over de 'veel vragende (medische) staf'.

In de jaren '30 had het ziekenhuis slechts twee specialisten in dienst, een internist, tevens directeur, en een chirurg. Vooral na de Tweede Wereldoorlog werd de staf aanzienlijk uitgebreid, terwijl tevens allerlei nieuwe technische apparaten moesten worden aangeschaft, hetgeen de financiële problemen nog deed toenemen. De hierop volgende hoofdstukken gaan op deze problemen nader in; ook nieuwe (voornamelijk uit de jaren '80) komen ter sprake (abortus provocatus, euthanasie enz.). De fusie, waarover wij hierboven reeds spraken, werd in hoge mate bepaald door de bezorgdheid van de overheid over de stijgende kosten van de gezondheidszorg. In 1991 kwam er, behalve één staf, ook een gezamenlijk budget voor beide ziekenhuizen. Hoofdstuk 12, 'Pension wordt Zorgcentrum', handelt over het rust- en verpleeghuis op de plaats van de 'oude' Lichtenberg, een instelling die na de fusie voornoemd zelfstandig bleef, doch wel in toenemende mate samenwerkte met het zorgcentrum van Elisabeth. Tot slot: hoe moeten wij dit werk waarderen? In het Voorwoord wordt gezegd dat het geen wetenschappelijke verhandeling is doch een 'kroniek' van de voornaamste gebeurtenissen. Ik zou het eigenlijk geen kroniek willen noemen, welke term een opsomming van gebeurtenissen aanduidt, meestal in chronologische volgorde. Daarvoor is er te veel thematisch behandeld. Hoe staat het met de 'historische betrouwbaarheid'? Die vraag mag wel gesteld worden, omdat 'gedenkböeken' nog al eens minder prettige feiten onder

de tafel werken. Aangezien geschiedschrijving altijd selectie van feiten noodzakelijk maakt, is het niet altijd gemakkelijk om aan te tonen of hierbij een objectieve maatstaf is gehanteerd. ('Objectief' in de zin van selectie met het oog op de relevantie van de vermelde feiten met betrekking tot het gekozen gezichtspunt en de ontwikkeling van de instelling enz.) Een belangrijke toetssteen voor de objectiviteit vormt in dit geval de motivering van de oprichting. Van deze motivering was ik reeds vóór de kennisgeving met dit boek op de hoogte door een contemporair (gedrukt) document. Ik was er dus nieuwsgierig naar of de aldaar door de oprichters gegeven motivering in dit boek zou worden vermeld. Inderdaad is dit het geval. Menige lezer zal er verbaasd van opkijken dat na enige decennia samenwerking op politiek gebied van de protestants-christelijke en rooms-katholieke 'zuilen' een uitgesproken 'anti-papistische' houding wordt ingenomen: men komt er anno 1930 in orthodox-nederlands-hervormde kring openlijk voor uit dat men bevreesd is voor een overheersende positie van de katholieke zuil in de particuliere gezondheidszorg. Tussen 1920 en 1940 worden dan ook hier te lande negen protestantse ziekenhuizen gesticht. Maar er komt nog iets bij en dat zal de hedendaagse lezer nog meer verbazen. Het wantrouwen van de 'founding fathers' richtte zich niet alleen tegen de katholieken, doch ook tegen de gereformeerden, dat wil zeggen leden van de afgescheiden kerk, voortgekomen uit de Doleantie van 1885. Uitdrukkelijk werd het nederlands-hervormde karakter tot uiting gebracht in de bepaling dat leveranciers, aannemers en architecten, die diensten verleenden aan de Stichting, lidmaat van deze kerk moesten zijn, tenzij (Neerlands bloed verloochende zich niet!)... andersgezinden goedkoper leverden. Hervormde 'midden-orthodoxen' werden eerst in de jaren '40 geaccepteerd; een gereformeerde directrice deed in de jaren '50

haar intrede, nadat de nederlands-hervormde grondslag was verlaten en vervangen door een 'reformatorische', waaronder ook de vrijzinnige stroming werd begrepen. Zoals bekend werd na de fusie van 1989 de grondslag 'algemeen christelijk'. Deze tamelijk uitvoerige behandeling van godsdienstige, maar ook van ander-soortige geschillen komt de wetenschappelijke waarde van dit werk ten goede. Immers, op deze wijze weerspiegelt het ook een meer algemene tendentie van de geestelijke ontwikkeling in ons land. Zo wordt een kleinschalige geschiedenis een integraal onderdeel van een grootschaliger ontwikkeling, waardoor haar betekenis verder reikt dan dit speciale onderwerp. In dit opzicht is dit werk wel geslaagd, ook al konden wegens de beperkte plaatsruimte allerlei onderwerpen niet nader worden uitgediept en toegelicht. Het boek is vlot en helder geschreven, maar daartegenover staat dat de compositie nogal rommelig is. Hieraan hadden de redactiecommissies, met name die vanwege Amersfoortse Publicaties, meer aandacht kunnen besteden. De uitvoering van het boek, is bijzonder geslaagd.

J.H.

Jan Stoof, *'Den menschen een betere woning te verschaffen': tachtig jaar Woningbouwvereniging Amersfoort, 1912-1992*. Met foto's van Jan Derwig en een kaart van Rik van Schagen; vormgeving: Adri Colpaart. Amsterdam, Ploughman Art Productions, 1992, 86 p., ill., portr., facs., krt. plgr. Prijs: f39,50. ISBN 90-74289-01-0

Over de volkswoningbouw te Amersfoort verscheen reeds een publikatie van Mariette Woudenberg, *Sociale woningbouw in Amersfoort 1884-1919*, in ons blad jrg. 18, nr. 1/2 (nov. 1986). Wij zouden het onderhavige boek, dat in 1912 begint, als een vervolg hierop

kunnen beschouwen, zodat thans een overzicht van dit onderwerp vanaf 1884 tot op heden beschikbaar is. Hoewel dit werk hoofdzakelijk betrekking heeft op de woningbouwcorporaties Sint Bonifacius, Sint Ansfidus en Goed Wonen, wordt via deze het meest op de voorgrond tredende particuliere organisaties de gehele sociale woningbouw te Amersfoort belicht. De ondertitel, die zoals gewoonlijk het eigenlijke onderwerp bevat, is niet geheel juist: de Woningbouwvereniging Amersfoort werd immers eerst in 1991 opgericht, als een fusie van de rooms-katholieke woningbouwvereniging Sint Bonifacius, waarin in 1978 de Stichting Sint Ansfidus was opgegaan, en het algemene Goed Wonen. Na een Voorwoord van Fons Asselbergs, wethouder van Volkshuisvesting, komt de oudste van bovenvermelde verenigingen, Sint Bonifacius, ter sprake. De oprichting, een initiatief van leden van de Katholieke Volksbond, en de motieven hiertoe, worden besproken. De Woningwet 1902, ontworpen en ingediend door Goeman Borgesius, minister van Binnenlandse Zaken, maakte financiële medewerking van de overheid mogelijk aan verenigingen of stichtingen die uitsluitend werkzaam waren in het belang van de volkshuisvesting, de zogenaamde toegelaten verenigingen. In de praktijk betekende dit dat een zodanige vereniging of stichting grond voor de verwezenlijking van haar doeleinden kon verwerven, een bouwplan kon indienen bij de overheid en na goedkeuring ervan een voorschot kon aanvragen dat in de loop der jaren terugbetaald zou worden uit de geïnde huurgelden. De gebouwde woningen bevonden zich in straten tussen de Soesterweg en de Oude Soesterweg (later Noordewierweg geheten). Verwerving van werkkapitaal vond plaats door uitgifte van obligaties. De bouwactiviteit begon in 1914. De vereniging werd lid van de Nationale Woningraad (NWR), een overkoepelende organisatie van woningbouwverenigingen.

Woningen aan het Anjerplein, het eerste complex van Goed Wonen.

Sint Ansfridus, geen vereniging doch een stichting, werd opgericht in 1917, tijdens een vergadering van de initiatiefnemers in de Sint Ansfriduskerk aan de latere Jacob Catslaan. De Vereniging Tuindorp, die haar activiteiten had stilgelegd, stelde de nodige grond ter beschikking en verschaftte het stichtingskapitaal.

Haar bouwactiviteiten vonden plaats vanaf 1918 in het Leusderkwartier, dat toen van de grond begon te komen. De woningen, gelegen tussen Leusderweg en Kapelweg, bedoeld als 'middenstandswoningen', in het bijzonder ten behoeve van 'kleine ambtenaren', kwamen na een moeizame aanloop in 1923 tot stand. Verdere bouwactiviteiten van de stichting bleven uit. Zij beperkte zich tot het beheer en onderhoud van haar woningvoorraad.

'Goed Wonen' is in 1920 voortgekomen uit een initiatief van spoorwegpersoneel, dat in het begin van deze eeuw in verband met de uitbreiding van het station van elders was overgebracht, maar hier moeilijk woonruimte kon vinden. De directie van de Nederlandsche Spoorwegen stelde f 10.000,- als grondkapitaal beschikbaar, dat een wettelijk vereist minimum van 20% der eerste bouwsom vormde. In 1922 werd met de bouw begonnen en in de daarop volgende jaren ging men ermee door, alles in de 'Bloemenbuurt' van het Soesterkwartier (Anjerplein en omgeving), terwijl in 1928 een verenigingskantoor aan de (latere) Noordewierweg werd gebouwd. Na 10 jaar zijn 497 woningen verwezenlijkt! Tot 1940 kwamen hierop nog enige complexen tot stand. De Crisistijd van de jaren dertig was niet gunstig voor de toegelaten woningbouwcorporaties: de overheid trok zich op dit gebied steeds meer terug en wilde de goedkopere woningbouw aan particulieren overlaten. Maar ook het particuliere initiatief liet het afweten, terwijl de bevolking der stad van 38.000 in 1930 tot 49.000 in 1940 groeide.

Het ligt voor de hand dat de daarop volgende oorlogs- en bezettingsjaren geen

verbetering brachten. De geallieerde bombardementen, bestemd voor het spoorwegemplacement doch gedeeltelijk het Soesterkwartier rakend, brachten veel schade toe aan het woningbestand van G.W. Het herstel van de schade vormde de enige bouwactiviteit gedurende de oorlogsjaren. Maar ook na de oorlog tot 1986 leverde G.W. geen nieuwbouw op. Alleen Bonifacius werd toen weer actief (onder andere in de Kruiskamp).

De non-activiteit van G.W. hing samen met een typisch na-oorlogse ontwikkeling, die het tegendeel was van het vooroorlogse overheidsbeleid: de gemeentelijke overheid ging in de jaren na 1945, daartoe gedreven door de schrijnende woningnood, via de Stichting Centrale Woningzorg zelf bouwactiviteiten ondernemen. De SCW nam tevens het beheer van het gemeentelijke woningbezit ter hand.

Terwijl Bonifacius en Ansfridus hun zelfstandigheid met kracht verdedigden, voelde G.W. wel voor samenwerking: het woningbestand van G.W. kwam onder beheer van SCW, waarbij genoemde vereniging nog altijd eigenaresse bleef. In 1978 ging Ansfridus geheel in Bonifacius op, nadat tevoren reeds een innige samenwerking plaatsvond, terwijl de beide bestuurscolleges uit (vrijwel) dezelfde personen bestonden. In 1974 werd het exclusief katholieke karakter van Bonifacius verlaten en droeg de vereniging voortaan de naam: 'Algemeen Christelijke Woningbouwvereniging Bonifacius'. Men hoopte zo ook protestantse leden aan te trekken. In de jaren zeventig bouwde zij in Schothorst-Zuid, Rustenburg, Boldershof en het Juliana van Stolbergterrein (voormalige kazerne aan de Leusderweg). In

dezelfde tijd kwam G.W. in verzet tegen de overheersende positie van SCW en verwierf weer erkenning als zelfstandige woningbouwcorporatie.

Vanaf 1988 werden onderhandelingen over samenwerking met Bonifacius gevoerd die in 1991 tot een fusie leidden. De toewijzingsbevoegdheid van woningen, die tot dusver bij de verenigingen lag, komt thans bij het gemeentebestuur.

Tot slot volgen de Bijlagen, bevattende overzicht van de door de woningbouwcorporaties vanaf 1912 verwezenlijkte bouwprojecten, een verantwoording van de opzet van het boek, de hieruit voortvloeiende beperkingen, de geraadpleegde archieven en de mondeling verkregen gegevens, de personalia van de auteur en andere medewerkers en de herkomst van de talrijke fraaie foto's en illustraties.

Een paar kleine opmerkingen.

Pag. 12 en elders: 'Roomsch Katholieke Vereniging'. Eigennamen neemt men over in de aangetroffen spelling; omzetting in de gangbare spelling is niet geoorloofd; bovendien is het inconsequent het eerste woord wel en het laatste woord niet in de oorspronkelijke spelling weer te geven.

Pag 21: bij de afbeelding van de St. Ansfriduskerk staat vermeld: 'op de voorgrond het terrein van de Vereniging Tuindorp, waar de woningen van St. Ansfridus gebouwd worden'. Op de voorgrond is echter het lege terrein zichtbaar waar in 1959 het ziekenhuis De Lichtenberg zou worden gebouwd. Het door St. Ansfridus bebouwde grondgebied lag juist een flink stuk achter de kerk (tussen Leusderweg en Kapelweg).

Pag. 33: Verenigingskantoor aan de

Noordewierweg in 1928 is een anachronisme; lees: latere Noordewierweg. Pag. 40, r. 10/11 v.o.: 'hele bevolking', lees 'bijna hele bevolking' (vgl. trouwens p. 42, onderschrift bij afbeelding onderaan).

Kortom, een zeer leerzaam, goed geselecteerd, geschreven, geïllustreerd en vormgegeven werk, dat voorziet in een dringende behoefte inzake de nieuwste geschiedenis van de stad Amersfoort.

J.H.

C. Dekker, R. Baetens en S. Maarschalckerweerd-Dechamps, *Album Palaeographicum XVII Provinciarum. Paleografisch album van Nederland, België, Luxemburg en Noord-Frankrijk - Album de paléographie des Pays-Bas, de Belgique, du Luxembourg et du Nord de la France*. Brepols/H&S, Brussel/Turnhout/Utrecht, 1992, XLV + 403 pp., facs., tab., lit., reg., microfiche. ISBN 90-72100-45-X (Brepols) 90-61941-18-0 (HES). Prijs f 159,-.

De *Leo Belgicus* siert het stofomslag, dat fiere symbool van de kortstondige vereniging van nagenoeg alle Nederlandse gewesten onder het Habsburgse bewind. Ook de titel van dit paleografisch album - in het Latijn; zo heeft deze tweetalige Belgisch-Nederlandse uitgave tenminste een titel waarbij Waal noch Vlaming zich tekort gedaan hoeft te voelen - geeft al één aspect aan waarin zich dit nieuwe werk van zijn voorgangers onderscheidt: de teksten hebben betrekking op een regio die de huidige staatsgrenzen overstijgt. Een tweede opvallend verschil, nauw hiermee samenhangend, is de omvang van het werk. Bevatte het bekende leerboek van Van der Gouw (J.L. van der Gouw, *Oud schrift in Nederland. Een leerboek voor de student*. Alphen aan den Rijn 1982²) 143 oefenteksten, de *Schriftspiegel* van Horsman, Poelstra en Sigmond (P.J. Horsman, Th. J. Poelstra en J.P. Sigmond, *Schriftspiegel. Nederlandse paleografische teksten van de 13de tot de 18de eeuw*. Zutphen (1984)

er 127, het *Album Paleographicum* heeft er maar liefst 313! Terwijl *Schriftspiegel* zich op één uitzondering na beperkte tot Nederlandstalige stukken, had Van der Gouw tevens een groot aantal Latijnse teksten opgenomen, en bovendien een beperkt aantal in het Frans, Duits en Fries. De samenstellers van het *Album Paleographicum* breiden deze taalkundige staalkaart nog verder uit met een document in het Spaans en een in het Engels, maar veel wezenlijker is de toename van het aantal Franstalige teksten (98 tegen 7 bij Van der Gouw).

Het *Album Paleographicum* is een oefenboek, géén handboek paleografie. De nadruk ligt op de oefeningen. Daaraan gaat een inleiding vooraf die begint met een uitvoerige verantwoording. Vervolgens komt de ontwikkeling van het schrift aan bod, een bijzonder mooi overzicht, waarbij men alleen moet betreuren dat afbeeldingen van de verschillende schriftsoorten ontbreken. Daarna volgt een gedegen behandeling van de lettervormen met onder andere een tabel waarin de ontwikkeling van de minuskels van de 12de tot en met de 17de eeuw op overzichtelijke wijze is weergegeven. Uitvoerig wordt ook aandacht besteed aan de vooral in Latijnse teksten veel voorkomende afkortingen en samentrekkingen. Helaas zijn in dit gedeelte enkele onnauwkeurigheden ingeslopen. Het meest storend is wel q^oq; (p. XXXIX), dat uiteraard niet voor *queque* maar voor *quoque* staat. Misschien was hier een verwijzing op haar plaats geweest naar het lexicon van Cappelli, waarvan evenwel edities in diverse talen zijn opgenomen in de selecte bibliografie achterin het album. In de bibliografie treft men vooral recente titels aan. Overbodig is daar de opname van Van der Gouws *Oud schrift* uit 1963 onder de 'Werken', omdat de uitgebreide tweede druk, het bovengenoemde *Oud schrift in Nederland*, al onder de 'Atlassen' staat vermeld.

De oefenteksten zijn doorgaans duide-

lijk gereproduceerd, zoveel mogelijk ook op ware grootte. Dat niettemin de leesbaarheid soms te wensen overlaat, hangt behalve van de moeilijkheidsgraad van de schriftvorm veelal af van de staat van het origineel. Wat dat betreft is het album een goede afspiegeling van de werkelijkheid. Een voorbeeld van een stuk in slechte materiële staat dat zonder ultravioletfotografie nauwelijks leesbaar zou zijn, is nr. 24, een Stichtse particuliere oorkonde van vóór september 1280. Maar bij tekst nr. 116 is het echt de kwaliteit van de reproductie die de leesbaarheid nadelig beïnvloedt, en dat mag natuurlijk niet. De erboven sterk verkleinde afbeelding van het stuk als geheel laat zien dat een betere weergave mogelijk moet zijn. Irritant is ook dat een enkele maal de rechter marge van de reproductie wat al te krap bemeten lijkt, waardoor letters of delen daarvan zijn weggevallen (nrs. 146, 169, 184 (2), 250, 283, 304). Maar dit zijn gelukkig uitzonderingen; op het overgrote deel van de reproducties laat zich niets afdingen.

De gereproduceerde oefenteksten gaan in de meeste gevallen vergezeld van een transscriptie, die zó is afgedrukt dat een visuele afspiegeling van het geschrevene wordt geboden. De spelling van het origineel is aangehouden; de interpunctie, woordscheiding en het gebruik van hoofdletters zijn eigentijds. Afgekorte en samengetrokken woorden zijn voluit geschreven, waarbij de ontbrekende letters cursief zijn afgedrukt. De transscriptie wordt steeds ingeleid met een omschrijving van de aard van de betreffende tekst, een korte beschrijving van de inhoud, de vermelding van de vindplaats van het origineel, en een beknopte uitleg van enige specifieke termen en begrippen. Waar nodig wordt gewezen op paleografische bijzonderheden. Om ruimte te winnen zijn 69 transscripties niet bij de reproductie afgedrukt, maar op microfiche achterin het album gevoegd, waarbij men zich kan afvragen of dit nu wel voor alle

gebruikers wel zo handig is. Uit de talrijke steekproeven die ik heb genomen, bleek dat de transscripties met veel accuratesse zijn weergegeven. Wat dat betreft is deze uitgave een aanzienlijke verbetering bij het genoemde werk van Van der Gouw.

Het *Album Paleographicum* heeft een zeer gevarieerd tekstaanbod. Men treft oorkonden aan, akten van velerlei aard, pagina's uit diverse registers, protocollen, brieven, rekeningen, schuldbe-kentenissen, wisselbrieven, maar ook een passage uit het dodenboek van de kapelaans van de Sint-Servaas te Maas-tricht, een bladzijde uit een 15de eeuwse heiligenleven, een kroniekfragment. Niettemin is het boekschrift, dat tot de komst van het gedrukte boek zo'n belangrijke plaats innam in het geheel van de middeleeuwse schriftcultuur, in het album nauwelijks vertegenwoordigd. De reden waarom laat zich gemakkelijk raden: de leesbaarheid is hier, ook voor de moderne lezer, nu niet bepaald het grootste probleem. Toch kan men zich afvragen of het terwille van een betere afspiegeling van het middeleeuwse schriftgebruik niet juistere was geweest om te midden van de vele archivalia tenminste één pagina uit een tijdsden-boek op te nemen, of een fraai afge-schreven literaire tekst. Ook al is de transscriptie ervan vrij simpel, er zijn nog altijd beginners, en voor de gevor-derden blijven er voldoende lastige tek-sten over.

De oefeningen in het *Album Paleogra-
phicum* zijn nagenoeg chronologisch geordend. De vroegste tekst dateert van 1136. Stukken van vóór de 12de eeuw zijn bewust niet opgenomen: hiervoor bestaan gedrukte uitgaven, zoals de *Diplomata Belgica*, waarvan het tweede deel wordt gevormd door een map met reproducties van in het eerste deel uit-gegeven teksten (M. Gysseling en A.C.F. Koch (ed.), *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*. 2 dln.. Bouwstoffen en studiën voor de

geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands, dl. I. Z.p. 1950). De jongste tekst in het album stamt uit het midden van de 18de eeuw. Het accent ligt echter vooral op het 16de- en 17de- eeuwse schrift. Voor degenen die liever een opklimmen in moeilijkheidsgraad hadden gezien, hebben de samenstellers op de laatste pagina een leeswijzer afge-drukt, waarin maar liefst vijf moeilijk-heidsgraden worden onderscheiden. De herkomst van de teksten beperkt zich niet tot het grondgebied van de Lage Landen, en dat is natuurlijk volkomen terecht. Ook, of beter: juist de Neder-landen hadden veelvuldige contacten met de buitenwereld, en de weerslag daarvan vindt men in onze archieven terug. Zo opent het album al meteen met een oorkonde uit de pauselijke kan-selarij voor de kerk van Meerssen, gevolgd door een certificaat van de patriarch van Antiochië dat de echtheid van de relieken van Sint-Jacobus en Sint-Babylas moet garanderen. Het humanistische schrift is vertegenwoor-digd met een breve van paus Innocen-tius VIII voor het Onze-Lieve-Vrouwe-kapittel te Maastricht (1487).

Slechts drie oefeningen hebben betrek-king op de regio die door dit tijdschrift wordt bestreken. Daartoe behoort de al genoemde tekst nr. 24, de moeilijk lees-bare oorkonde van vóór september 1280, waarin Elias van Woudenberg een goed te Zeist schenkt. We hebben hier te maken met de vroegst bekende oor-konde in het Nederlands binnen het Nedersticht. Het is op deze plaats voor het eerst dat het stuk wordt uitgegeven. Interessant is ook oefening 149, eigen-lijk twee verschillende teksten die beide betrekking hebben op de mislukte Gel-derse aanslag op Amersfoort in 1536. Bijna was de Gelderse hertog erin geslaagd door verraad de stad in handen te krijgen. De belangrijkste verrader, geboortig uit Gelre, wist bijtijds te ont-snappen, maar vier medeplichtigen werden gearresteerd en vervolgens gevierendeeld. Een passage uit het

Rechtsboek van Amersfoort, de eerste tekst, geeft een kort verslag van het gebeurde; de tweede tekst, twee pagina's uit de cameraarsrekening van de stad, laat ons de financiële afwikkeling van de executie zien. Oefening 277, uit de acta van de hervormde gemeente te Ame-rongen, dateert van 1646. Een lidmaat die vanwege een buitenechtelijke relatie de toegang tot het H. Avondmaal was ontzegd, had nadat zijn situatie ingrij-pend veranderd was, opnieuw om toela-ting verzocht. Ten einde advies hierover in te winnen bij naburige kerkeraden, werden alle relevante gegevens betref-fende de affaire op schrift gesteld. Ook inhoudelijk bieden de oefeningen boeiende lectuur.

Kortom, een 'rijk' boek, dat geïnteres-seerden in het oude schrift zal doen watertanden. Toch vraag ik mij af wie ik het vooral zou moeten aanbevelen. Geschiedenisstudenten en studenten aan de Rijksarchiefschool zeker, maar amateurhistorici en de heden ten dage zo talrijke genealogen uit liefhebberij? Vooral bij de laatste groep heb ik mijn twijfels. In het hele album ben ik geen enkele tekst uit een trouwboek tegenge-komen, en slechts twee uit een doop-boek. En of de doorsnee Nederlandse genealoog nu werkelijk zo gebaat is bij de talrijke middeleeuwse teksten en de Franstalige oefeningen uit de Zuidelijke Nederlanden, die samen bijna 60% van het geheel uitmaken? Zijn onderzoek zal in ieder geval zelden de grens van het jaar 1600 overschrijden. Laten we beide genoemde categorieën buiten beschou-wing, dan biedt het *Album Paleogra-
phicum* nog altijd méér oefenstof aan 16de- en 17de- eeuwse teksten dan *Schriftspiegel* - ruim een derde meer -, maar daarvoor, en voor een uitvoeriger behandeling van lettervormen en afkor-tingen en samentrekkingen, moet de koper dan wel het meer dan dubbele bedrag uittellen

R.M.K.

Drs. Heimerick Tromp en drs. Toïta Henry-Buitenhuis, met medewerking van dr. Lieuwe Dijkstra e.a., *Historische buitenplaatsen in particulier bezit* (Utrecht, Spectrum, 1991, ill., krt., plgr., ISBN 90-274-2485-3, prijs f49,50) (op het voorplat zijn genoemde hoofd-au-teurs aangeduid als 'red.'), is een prachtig uitgevoerd werk dat ook voor onze regio interessante foto's en teksten biedt. Na het Voorwoord van drs. J.D. Gabor, staatssecretaris van Land-bouw, Natuurbeheer en Visserij, volgt de Inleiding, bevattende onder andere een definitie van het begrip 'buitenplaats' en de oorsprong hiervan, met enige voor-beelden, alsmede een beschouwing over de ontwikkeling van de verschillende stijlen sedert de middeleeuwen tot in onze tijd. Onder de voorbeelden bevinden zich ook buitenplaatsen in oostelijk Utrecht. Zoals uit de titel blijkt is het onderwerp beperkt tot buiten-plaatsen die thans nog in particuliere handen zijn. Afzonderlijke stukjes zijn gewijd aan de Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen (PHB), de Natuurschoonwet van 1928, gewijzigd in 1989, en de 13 Europese zusterorganisaties, verenigd in de Union of European Historic Houses Associa-tions, die 10.000 huizen vertegenwoor-digt en waarvan PHB het secretariaat voert. Voorts aan de cultuur- en natuur-waarde der buitenplaatsen. Daarna volgt het hoofdgedeelte van het boek: achter-eenvolgens worden de buitenplaatsen besproken per provincie en binnen elke provincie per gemeente. De provincie Utrecht beslaat de bladzijden 120-167. Wij beperken deze bespreking tot de buitenplaatsen in oostelijk Utrecht. Onder de inleidende beschouwingen vestig ik de aandacht op het hoofdstukje over het gebied van de Langebroeker-wetering, waarin ter sprake komt de betekenis van de aldaar aanwezige kastelen voor het recht van de bezitters om tot het Statenlid der Ridderschap te worden toegelaten, een omstandigheid die de ontwikkeling van kasteel tot bui-tenplaats heeft vertraagd.

De volgende buitenplaatsen in onze regio worden besproken: te Amerongen het kasteel aldaar (p. 122-127); te Leusden de Heiligenberg (p.131-132), te Lage-Vuursche (Baarn) Klein-Drake-steyn (p. 133) en Pijnenburg (p. 136); te Maarsbergen het kasteel (p. 133-134); te Rhenen de Prattenburg (p.135-136); te Renswoude het kasteel (p. 137-138); in de Bilt Vollenhove (p. 138-139); te Leersum Zuylensteyn (p. 139); te Cothen Hardenbroek (p. 140); te Neer-langbroek Hindersteyn (p. 140), Leeu-wenburgh (gedeeltelijk in Driebergen, p. 140-141), Lunenburg (p. 141-142), Sandenburg (p. 142-144) en Walenburg (p. 144-145); te Overlangbroek Zuylen-burg (p. 145). Ik wijs er nog op dat tussen de 'provin-cie-hoofdstukken' zich diverse beschou-wingen omtrent flora en fauna van de buitenplaatsen bevinden: reigerkolonies, laaglandbeken, mergelland enz. Na het hoofdstuk over de provincie Utrecht wordt iets verteld over muurplanten en vleermuizen. Enige tips voor een eventuele (zeer gewenste) latere druk. Pag. 11, kol. 1, r. 4/5 v.o.: 'keizer van Oostenrijk', lees Duits keizer. Het kei-zerrijk Oostenrijk ontstond eerst in 1806, na de opheffing van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie. Voor-dien waren de keizers uit het Habs-burgse Huis aartshertog van Oostenrijk, hertog van Tirol, van Brabant enz. enz. Pag 11, kol. 2, midden: prins Maurits is nooit kapitein-generaal van de Unie geweest; hij vervulde deze functie in ieder gewest waarvan hij stadhouder was, afzonderlijk. Wel was hij opperbe-velhebber van alle Unietroepen gedu-rende een bepaalde veldtocht. Eerst zijn broeder en opvolger Frederik Hendrik en diens opvolgers waren kapitein-gene-raal van de Unie. Maar Maurits was wel admiraal-generaal van de Unie. 'Sedert 1598 was hij stadhouder van 5 van de 7 provincies'. Dit moet zijn 1590/91, toen hij stadhouder van Utrecht, Gelderland en Overijssel werd; vanaf 1585 bekleedde hij het stadhou-

derschap van Holland en Zeeland. Pag. 136, s.v. Pijnenburg: in margine staat ten onrecht 'Utrecht', lees Lage-Vuursche of (gem.) Baarn. Pag. 228, kol. 2 enz.: 'De Marchant en d'Ansembourg, lees De M. et d'A'. Het boek wordt afgesloten met o.a. een (alfabetische) Verklarende Woordenlijst, een Literatuurlijst en een Alfabetisch Register van (de besproken) Buiten-plaatsen.

In Heemschut, jrg. 70, no. 3 (juni 1993), p. 39, is nog een aanvulling gepubli-ceerd op het artikel van Annemarie ten Cate (no. 2, april 1993, zie onze Kro-niek jrg. 23, nr. 3/4, p. 54) over het *Mooierplein* te Amersfoort, bevattende nadere gegevens omtrent de herziening van de stadsinrichting aldaar. In hetzelfde nummer, p. 22-23, bevindt zich een bijdrage van drs. Gertrudis Offenbergh over *Trappen in het landschap*. Een 'trap' is, aldus de toelichting, een 'toeristisch recreatief archeologisch pro-ject', vanwege de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) te Amersfoort. Hiertoe zijn 'archeologische routes' ontworpen voor voetgangers en fietsers. Op deze plaats wordt een 'grafheuvelroute' in de gemeenten Leersum en Amerongen besproken, die langs ca. 50 grafheuvels voert. Deze grafheuvels stammen uit het Jonge Steentijdperk (Neolithicum), de Bronstijd en de IJzertijd en zijn beschermde monumenten. Grafheuvels, vondsten aldaar, de veranderingen in het landschap in de loop van de tijd worden besproken. Men kan desgewenst, onder andere bij de VVV aan de Rijks-straatweg te Leersum, routekaartjes krijgen, uitgegeven door Staatsbosbe-heer. Onder aan p. 23: A.M. Offenbergh, lees: Gertrudis A.M. Offenbergh. In dezelfde jaargang, nr. 4 (aug. 1993), p. 33, bevindt zich de mededeling dat de jaargangen 1985-1992 van het *Nieuwsblad Monumentenzorg en Archeo-logie*, dat sedert 1985 door de gemeente Amersfoort wordt uitgegeven en ver-

spreid, in gebundelde vorm verkrijgbaar zijn (Amersfoort, Gemeente, 1993, 176 p., ISBN 90-74176-02-X, prijs f 17,- excl. verzendkosten), zulks wegens de grote vraag naar deze oude nummers. Men kan de bundel bestellen bij de Dienst Stadsbeheer, tel. 033-694816, of bij de plaatselijke boekhandels. Uit *Twintig jaar Monumentenwacht in Nederland*, door Jan Derk Gerritsen, zelfde nummer, p. 32-33, blijkt dat genoemd jubileum in de Sint-Joriskerk te Amersfoort is gevierd met een tentoonstelling. Het artikel bevat uitvoerige gegevens en beschouwingen over oorsprong en activiteiten van de Stichting Federatie Monumentenwacht in Nederland. Ter sprake komen onder meer de verhouding van restauratie en onderhoud, alsmede het vraagstuk van de 'jonge monumenten' (na 1850). Op p. 41 van dit nummer komt een korte mededeling voor omtrent *Restauratie Mondriaanhuis* te Amersfoort (Kortegracht 11), dat zowel rijks- als gemeentemonument is. Aldaar bevinden zich een documentatiecentrum, een expositieruimte en een wintertuin. In genoemd huis werd de schilder Mondriaan geboren, als zoon van de hoofdonderwijzer van de aangrenzende christelijke-protestantse school, en aldaar bracht hij zijn eerste levensjaren door. Reeds spoedig verhuisde de familie naar Winterswijk. Pag. 18-19 bevat een bijdrage van drs. A.L.L.M. Asselbergs, oud-wethouder van Amersfoort en sedert kort directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, over het onderwerp: *Mag marktgericht monumentenbeleid?* De lezers worden uitgenodigd om in volgende nummers op dit betoog te reageren.

Hans Boomsma en J.B. Mangé stelden onder de titel *De streek die zichzelf bleef - zoals het was* (Dordrecht, History Book-Bureau voor bedrijfshistorisch Onderzoek, 1993, 127 p., ill., ISBN 90-5504-003-7, prijs f 49,50) een interessante kijkboek samen, dat bijna uit-

sluitend uit reproducties van oude foto's bestaat. Deze zijn meestal ontleend aan oude geïllustreerde tijdschriften. Helaas ontbreken bronverwijzingen, maar men krijgt de indruk dat het vooral gaat om vóór W.O. II populaire 'Utrecht in Woord en Beeld' en het protestants-christelijke weekblad *De Spiegel*. Ook zijn een aantal oude prentbriefkaarten afgedrukt. De afbeeldingen vertonen dorpsgezichten, evenementen, personen enz. te Zeist, Austerlitz, Driebergen-Rijsenburg, Doorn, Leersum, Amerongen, Neerlangbroek-Overlangbroek en Wijk bij Duurstede. De opnamen zijn overwegend uit de jaren 1920-1940, maar een aantal stamt van vóór en tijdens W.O. I en tijdens en na W.O. II, tot in de jaren '60. Niet altijd wordt het jaartal vermeld, maar men kan aan de hand van de klederdrachten soms bij benadering de tijd van opname bepalen. Het behoeft wel niet te worden gezegd dat de reproductie van deze oude afbeeldingen vanuit verschillende gezichtspunten nuttig en plezierig is. Pag. 99, onderschrift: het jaartal 1940 kan niet juist zijn; het zal wel ca. 1910 moeten zijn. Pag. 125, onderschrift onderaan, hoort bij de afbeelding op p. 126, bovenaan, en omgekeerd.

Heer en heelmeesters, 90 jaar zorg voor zenuwlijders in het Christelijk Sanatorium te Zeist, onder red. van Giel Hutschmaekers en Christoph Hrachovec (Nijmegen, SUN, 1993, 272 p., ill., ISBN 90-6168-404-8, prijs f 59,50) verschijnt als gedenkboek in een ongebruikelijk jubeljaar. Dit is een gevolg van de opheffing der zelfstandigheid van genoemd sanatorium in verband met de fusie met een andere, niet confessionele, instelling. In 1884 werd op instigatie van de predikant Lucas Lindeboom opgericht de 'Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Krankzinnigen en Zenuwlijders', door welke vanaf 1886 verschillende psychiatrische inrichtingen op protestants-christelijke grondslag werden gesticht. Voor lichtere gevallen

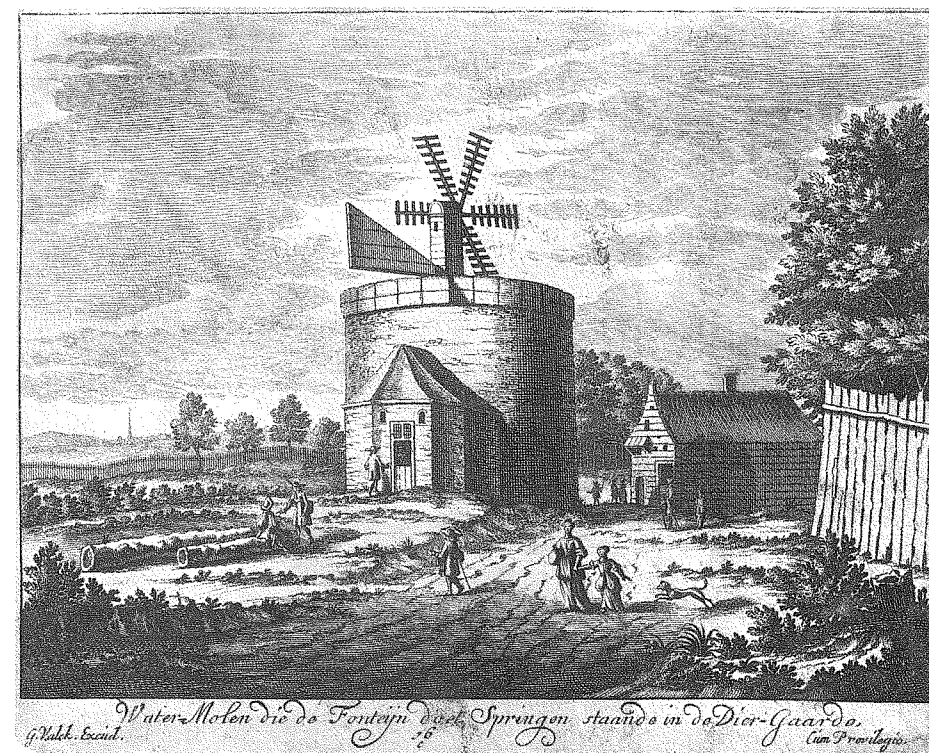
van geestesziekte werd bovendien in 1898 een 'Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Zenuwlijders in Nederland' opgericht. Deze werd de 'kleine vereeniging' genoemd, ter onderscheiding van de bovengenoemde psychiatrische 'groote vereeniging'. Deze 'kleine vereeniging' stichtte in 1903 het Christelijk Sanatorium te Zeist. Dit zeer bekende sanatorium, dat steeds minder een specifiek religieus karakter ging dragen, maakt sedert 1992 door een fusie met de Willem Arntsz Hoeve en het Willem Arntsz Huis deel uit van de H.C. Rümke Groep. Door 13 medewerkers van deze instelling wordt de ontwikkeling van het opgeheven instituut beschreven.

In onze Kroniek van jrg. 14, nr. 3 (okt. 1982), p. 71, werd besproken het zeer waardevolle boek van mr. A. Veldhuizen over Hoevelaken, waarbij tevens de reden werd genoemd waarom een publicatie over een plaats buiten onze regio en zelfs buiten de provincie Utrecht bij uitzondering in ons blad werd gememoireerd. Voor een overzicht van de inhoud verwijs ik naar genoemde Kroniek. Om dezelfde reden als aldaar vermeld wordt thans de aandacht gevestigd op de tweede druk, deze maal in de Amersfortia Reeks, in samenwerking met de Stichting Amersfoortse Publicaties: *Hoevelaken 1132-1982*, 2de herz. dr. (Amersfoort, Uitgeverij Bekking, 1993, ISBN 90-6109-322-8). In zijn Verantwoording bij deze druk schrijft de auteur dat op een aantal punten de tekst is gewijzigd, gecorrigeerd of geactualiseerd. Ondanks het feit dat de tekst thans enkele gegevens van na 1982 bevat, is de titel van het boek ongewijzigd gebleven. Archeologische gegevens zijn verschaft door R.S. Hulst en A.P. de Boer. Zoals wij gewend zijn van de uitgever is ook deze druk buitengewoon fraai uitgevoerd en geïllustreerd. Mogen inwoners van de 'gouw Flehite' zich niet door de

provinciegrens laten weerhouden van aanschaffing van dit werk!

Roland Blijdenstijn en Henk Rienkes schrijven over *Watertorens* (Utrecht, Matrij, 1992, ISBN 90-5345-018-1, prijs f 13,50). In de provincie Utrecht zijn hiervan nog 20 aanwezig. Het spreekt vanzelf dat deze publicatie, die talrijke weinig of niet bekende gegevens over watertorens brengt, ook voor onze regio van belang is. Aldaar bevindt zich ook de oudste watertoren van de provincie Utrecht, tevens van ons land, namelijk in het park achter Paleis Soestdijk, ten behoeve van de waterwerken aldaar reeds in 1680 gebouwd.

Het is tegenwoordig met de jubilea van bedrijven en andere instellingen soms zonderling gesteld. Eertijds had men zijn jubeljaren 10, 25, 50, 75, 100 enz. en ieder van deze herdenkingen betekende een triomfkreet: men had het overleefd! Het is echter in onze Kroniek voor de tweede keer en in dit blad voor de derde keer dat wij een gedenkboek moeten bespreken dat niet alleen verschijnt in een ongebruikelijk jaar, maar dat ook iedere uiting van triomf of blijdschap ontbeert. Van *Hoogland, beelden die voorbijgaan...*, red. Chris Bakker e.a., eindred. Riet Kroeze en Henrica de Vries, projectcoördinatie R.T. Vos, tekstbijdragen H.J. Poots e.a., samenst. Gerard Hilhorst en Kees Tondeur, fotogr. Jacob Boersen e.a. (Hoogland, Stichting Fotoboek Hoogland, cop. 1993, 292 p., hoofdz. ill. portr., krt., ISBN 90-9006242-4) verscheen reeds een tweede druk binnen een jaar, dus aan belangstelling geen gebrek! Terecht, want het is een fraai uitgevoerd boek van indrukwekkende omvang. Blijkens het Voorwoord, dat tevens een korte beschrijving van Hoogland en Hooglanderveen bevat, is het boek verschenen ter gelegenheid van de opheffing der Coöperatie Eemstroom in 1992. Deze coöperatie placht ieder jaar een

De watermolen/toren van Soestdijk, de oudste van ons land. Ets door G. Valck uit 1695.

kalender uit te geven met foto's vervaardigd door de toenmalige directeur Jacob Boersen, die daarmee in 1964 was begonnen. Als gevolg van de opheffing verviel ook dit relatiegeschenk, doch aan het gedenkboek wilde de in 1985 gepensioneerde directeur nog wel mede-werken. De meeste foto's, voorstellende bedrijven, winkels, boerderijen, landschappen, kerken, scholen enz., zijn dan ook van Boersen afkomstig. Aan hem als fotograaf is een afzonderlijk stuk gewijd. De meeste foto's stammen uit de jaren '40 tot '70, maar er zijn ook oudere en meer recente onder. Hoofdstuk 1 bevat een beknopt overzicht van de geschiedenis van Hoogland door Henk J. Poots, die reeds eerder een boekje aan dit onderwerp wijdde (zie ons blad, Kroniek jrg. 13, nr. 3, 1981, p. 53) en in het blad *De Stad Amersfoort* veel bijdragen over het verleden van onze streek publiceerde. Dit overzicht is nuttig als algemene oriëntatie voor degenen die met dit onderwerp niet vertrouwd zijn. In de volgende hoofdstukjes worden de afzonderlijke 'buurtschappen' behandeld: De Ham (lange tijd bestuurlijk en economisch centrum, waar in 1843 een hervormde kerk en een openbare school werden gebouwd); Schothorst (waarbij ook huis en heerlijkheid Emiclaer ter sprake komen); De Brand; Groot-Calveen; Klein-Calveen; Zevenhuizen;

Nieuwland; Bieshaar; de polders; Coelhorst (met huis en kapel); De Langenoord (hier staat de rooms-katholieke Sint-Martinuskerk, op een stuk grond van de boerderij Langenoord, dat in 1696 door de katholieke vrouwe van Emiclaer aan de kerkgemeente werd geschonken). Daarna wordt de bespreking der buurtschappen onderbroken door het verhaal van de jaarlijkse Paardensportdag, een nationaal evenement dat zich op Langenoord pleegt af te spelen. Vervolgens komt het afgelegen Hooglanderveen aan de beurt, waarbij van alles ter sprake komt, bijvoorbeeld de Sint-Josefkerk, De Hoef en het landelijk gebied van Hooglanderveen. Uitvoerig wordt ingegaan op de geschiedenis van de aldaar gevestigde coöperatie 'De Samenwerking', later Coöperatie Hoogland geheten (een maalderij met stoomge-maal, gesticht in 1915). Doordat het boerenland zowel te Hoogland als te Leusden als gevolg van de Amersfoortse groeistad-aggressie steeds meer werd ingekrompen, vond in de jaren '70 een fusie met de Leusder boerencoöperatie plaats, onder de naam 'Eemstroom', die, zoals wij zagen, thans is opgeheven. De foto's vormen de hoofdschotel, de tekst bij de afzonderlijke buurtschappen is meer anekdotisch: telkens komt een (gewezen) inwoner, gewoonlijk van gevorderde leeftijd, aan het woord,

waarbij aardige wetenswaardigheden over toestanden en gebeurtenissen uit het verleden worden verteld. Men verwachtte dus geen systematische behandeling van de geschiedenis der buurtschappen. Het boek draagt een nostalgisch karakter, doch het genoeg dat dit kan bieden wordt doorkruist door woede over de grootscheepse vernietiging van het bestaan der boerenbevolking en van een prachtig landschap.

Blijkens een bericht in het Maandblad Oud-Utrecht, jrg. 66, nr. 5/6 (mei/juni 1993), p. 46, is de (eerste) *Oud-Utrecht-prijs 1993* voor de helft toegekend aan dr. H.P. Deijls te Rhenen voor zijn artikel over *Justus van Broeckhuijsen, landmeter 's Hoofs van Utrecht*, verschenen in het Jaarboek Oud-Utrecht 1990. (Over dit artikel, zie Kroniek Flehite jrg. 22 1/2, maart 1992, p. 16.) Deze gedeelde prijs werd gekozen uit 37 inzendingen van 28 verschillende auteurs (de andere helft van de prijs ging naar de auteur van een verhandeling die niet op onze regio betrekking had). Het stemt tot voldoening dat het werk van deze amateur, wiens vakgebied ver af ligt van de historische geografie en cartografie, doch wiens deskundigheid op deze gebieden die van een vakman evenaart, op deze wijze werd geëerd. (Zie ook ons blad, jrg. 20, nr. 1/2 (juli 1989), p. 18-20, waar zijn standaardwerk over de Gelderse Vallei werd besproken.)

In genoemd Maandblad, zelfde jaargang, nr. 9 (sept. 1993), p. 102, werd aangekondigd als uitgave van SPOU, in samenwerking met uitgeverij Kerckebosch, een reeks, gebaseerd op gegevens van het *Monumenten Inventarisatie Project in de Provincie Utrecht*. Reeds verschenen omtrent oostelijk Utrecht werken over *Langbroek f19,60*, *Veenendaal f23,60* en *Bunschoten f27,60*. In voorbereiding zijn *Amerongen*, *Driebergen*, *Baarn*, *De Bilt* en *Doorn*. Het verkooppunt is: Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

De vermelde prijzen gelden voor leden van de historische verenigingen in de provincie Utrecht (=korting van 20%) die de publicaties op dit adres afhalen. Men treft deze gegevens ook aan op p. 269 van de schitterend uitgevoerde *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht* (over de jaren) 1926-1972 (Utrecht, Gemeente/SPOU, 1993). In genoemd Maandblad, zelfde jrg., nr. 11 (nov. 1993), p. 122, wordt vermeld een artikel in het plaatselijke historieblad *Bun Historiael*, jrg. 14 (1993), no. 4, over een vastlegging op film 60 jaar geleden van het dialect van Bunschoten-Spakenburg. Voorts wordt vermeld een artikel van J. Renes over de *Watersnood te Leusden in 1855* als gevolg van een doorbraak van de Grebbedijk, in het tijdschrift *Historische Kring Leusden*, jrg. 9, nr. 2 (juli 1993).

De memoires van dr. H. Halbertsma, *Van Sneek tot Amersfoort, herinneringen van een oudheidkundige* (Utrecht, Matrijs, 1992, 159 p., ill.), bevatten vele bijzonderheden over Friesland en de archeologie in het algemeen. Reden genoeg voor de belangstellende in streekgeschiedenis en archeologie om er kennis van te nemen. Maar ook voor Amersfoort is het boek van belang, want Halbertsma was jarenlang verbonden aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), gevestigd aldaar sedert 1947. De auteur toonde veel belangstelling voor de plaatselijke geschiedenis, de monumentenzorg en de opgravingen, waarvan hij in vele publicaties blijk gaf, met name in de serie 'Uit het Hart' in de Amersfoortse Courant en, ter gelegenheid van de stadsrechterdenking in 1959, het boekje 'Zeven eeuwen Amersfoort'. Men kan deze memoires bestellen door overschrijving van f22,50 op girorekening 4792702 ten name van Joan Willems Stichting te Amersfoort met vermelding van de titel.

In de rubriek 'Nieuwbouw in een monumentale omgeving, goede en slechte voorbeelden', van Heemschut, jrg. 70, no. 6 (dec. 1993), p. 16, bespreekt ing. P.D. van Vliet, technisch adviseur van de Provinciale Commissie van Heemschut Utrecht, *Uitbreiding stadhuis Amersfoort en Muurhuizen Amersfoort*. Over de stadhuisuitbreiding schrijft hij: 'De in aanbouw zijnde uitbreiding... is een invulling in de historische omgeving die veel schade aanricht aan schaal en maat van de aanpalende bebouwing. De zeer lange horizontale belijning vormt een verstoring van het ritme van de 18de en 19de eeuwse bebouwing van de Westsingel. Bovendien drukt de nieuwbouw het bestaande aan de Stadsring gelegen bakstenen gebouw geheel weg.' Daarentegen is zijn oordeel over de nieuwbouw aan de Muurhuizen positief: 'Tussen de muurhuizen verrees met gevoel voor de historische omgeving een invulling die qua schaal, maat en materiaalgebruik recht doet aan de beschermde omgeving zonder te vervallen in historiserende oplossingen'.

Op 15 januari 1974 werd te Amersfoort opgericht de Stichting Hermen Molendijk, Centrum Beeldende Kunst van de Provincie Utrecht. Deze stichting is genoemd naar de persoon die in de jaren 1946-1961 burgemeester van Amersfoort was en zich gedurende deze ambtsbekleding, doch ook na zijn pensionering, zeer verdienstelijk maakte voor de bevordering van kunsten en andere cultuuruitingen. De eerste handeling van de nieuwe stichting was de uitgave van een boek, geheten *Hermen Molendijk 1896-1983*, auteurs/samenstellers Nanon Soesters en Pauline 't Hoen (uitg. Amersfoort, Stichting enz., 1993, 104 p., ill., prijs f25,-). Aan dit boek over leven en werk van Molendijk werkte ook mede Keimpe (K.L.) Koopmans, tot 1985 hoofdredacteur van de Amersfoortse Courant, een oude vriend van Molendijk. Zijn bijdrage werd ook gepubliceerd in de Amersfoortse Courant/Veluws Dagblad van 15 januari

1994 (Weekend Krant). Zij bevat een levendig en boeiend overzicht van de activiteiten van deze markante figuur, die in hoge mate het na-oorlogse gezicht van Amersfoort mede bepaalde.

Sedert 1 januari 1994 geeft de Stichting Stichtse Geschiedenis een periodiek uit, geheten *Stichts Historisch Contact*, dat vier maal per jaar verschijnt en waarop men zich voor f10,- kan abonneren. De bedoeling van het blad is de leden van historische verenigingen en amateur-historici in de provincie Utrecht op de hoogte te houden van ontwikkelingen in de lokale en regionale geschiedenis en archeologie en wat daarmee samenhangt. Men kan zich opgeven, telefonisch of schriftelijk, bij: Stichting Stichtse Geschiedenis, Mariaplaats 23, 3511 LK Utrecht, telefoon 030-343880.

Per 1 januari 1974 werd het grondgebied van de gemeente Hoogland groten-deels ingelijfd bij Amersfoort en voor een kleiner deel bij Bunschoten. De archieven van Hoogland en van de bestuursdistricten waaruit deze gemeente ontstond kwamen aldus grotendeels op de Gemeentelijke Archiefdienst van Amersfoort terecht en werden aldaar geïnventariseerd door de archiefambtenaar D.C.W. Steenbeek, die de *Inventaris van de archieven van de voormalige gemeenten Hoogland en Duist, De Haar, en Zevenhuizen, 1644-1973 (1983)* samenstelde. Deze inventaris werd in offset gedrukt en vermenigvuldigd (Amersfoort, Gemeentelijke Archiefdienst, 1993, 157 p., ill., facs., krt., tab., prijs f10,-). Vooral gaat de Inleiding, die van belang is niet alleen voor het gebruik van de inventaris, maar ook als algemene informatie over grondgebied en bestuur van Hoogland c.a. in het verleden. Eerst wordt behandeld de ontwikkeling van het grondgebied, de bewoners en de bewoning in de loop van de tijd, alsmede de bestuursressorten waaruit de gemeente Hoogland ontstond, waarbij ook diverse grenswijzigingen ter sprake

komen. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de bekende, nog bestaande, maalschap van Hoogland. Tenslotte worden de lotgevallen van de beschreven archieven besproken. Zoals zo dikwijls geschiedt is veel, vooral van de archieven van vóór 1811, verloren gegaan, zodat het grootste gedeelte van de beschreven archieven uit de 19de en 20ste eeuw stamt. De in de loop van de tijd toegepaste ordeningssystemen worden, voorzover voorhanden, op overzichtelijke wijze toegelicht. De archieven van de navolgende bestuursorganen worden beschreven: gerecht Hoogland en Emiclaar, 1644-1810; gemeente Hoogland, 1811-1973 (1983); de Ambtenaar van de Burgerlijke Stand te Hoogland, 1811-1973; de Raadscommissies, 1959-1973; gerecht Duist, De Haar en Zevenhuizen, 1733-1811; de gemeente Duist, De Haar en Zevenhuizen, (1816) 1818-1857; de Ambtenaar van de Burgerlijke Stand te Duist, De Haar en Zevenhuizen, 1818-1856; de Commissie tot Wering van Schoolverzuim te Hoogland, 1901-1966. De inventaris wordt besloten met vijf bijlagen: I en II. Rubrieken gebruikt ten tijde van de rubrieksgewijs geordende correspondentie, 1928-1950; III. Bouwdossiers; IV. Concordans adressaanduiding Hoogland (vervanging van wijknummers door straatnummers in 1950, met lijst van de belangrijkste wijzigingen na 1950); V. Lijsten van burgemeesters van Hoogland en van Duist, De Haar en Zevenhuizen. Deze gedetailleerde en nauwgezette beschrijving maakt de ordening en het gebruik van de Hooglandse archieven, die in nogal rommelige toestand aan Amersfoort werden overgedragen, aanzienlijk beter. Een kleine opmerking: op p. 7, midden, wordt gezegd dat een 'maalschap' (de Malen op het Hoogland) hetzelfde was als het 'Hollandse markegenootschap'. In het graafschap Holland, ongeveer de latere provincies Noord- en Zuid-Hol-

land, bevonden zich, voorzover mij bekend, geen marken, hetgeen samenhang met de agrarische productietechniek aldaar. Bedoeld wordt kennelijk: elders op het huidige Nederlandse grondgebied (vooral in het oosten, het noordoosten en het zuiden).

Het Jaarboek Oud-Utrecht 1993 bevat, behoudens uiteraard de Kroniek over het jaar 1992, weinig dat voor onze regio van belang is. Een uitzondering vormt het artikel van Paul Dirkse en Robert Schillemans over *Dirck van Voorst (ca. 1610/1615-1658)*, een onbekend Utrechts schilder uit het atelier van Abraham en Hendrick Bloemaert. Over Dirck van Voorst is weinig bekend en er zijn slechts weinig schilderijen van hem overgeleverd. Van de schaarse levensbijzonderheden die de auteurs hebben kunnen opsporen en reconstrueren (ook genealogisch) en van de al even schaarse schilderijen doen zij verslag in deze bijdrage. Voor ons van belang is dat het schilderij 'Bewening van Christus' (na de Kruisafneming, niet vermeld in het Nieuwe Testament), daterend van ca. 1650, zich bevindt, als bestanddeel van het Oud-Katholiek Kerkelijk Kunstbezit, in de O.K. Sint-Georgiuskerk aan 't Zand te Amersfoort (zie p. 7, 13-16; het schilderij is afgebeeld op p. 14). De auteurs zijn overtuigd van de juistheid van de toeschrijving aan Van Voorst, hoewel de signatuur ter plaatse slechts gedeeltelijk leesbaar is. Dat hij een leerling was van de beroemde Utrechtse schilder Abraham Bloemaert blijkt ook uit vergelijking met een schilderij van hetzelfde onderwerp, dat aan laatstgenoemde wordt toegeschreven en dat veel overeenkomst met Van Voorsts schilderij vertoont (ca. 1625, aanwezig in Rijksmuseum Catharijneconvent te Utrecht, afgebeeld op p. 15).

J.H.